

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Žena v českém jazykovém obrazu světa

Woman in Czech Linguistic Picture of the World

Diplomová práce

Autorka diplomové práce: Anna Holmanová

Vedoucí diplomové práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Měsíc a rok dokončení diplomové práce: červenec 2008

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité prameny a literaturu.

Praha 29. 7. 2008

Podpis.....

Poděkování za cenné rady, připomínky a poskytnutí odborné literatury patří doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D.

Univerzita karlova v praze

Filozofická fakulta

Katedra / ústav: Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Zadání diplomovÉ Práce

Jméno a příjmení studenta:

Anna Holmanová

Datum narození:

24. 7. 1982

Kontaktní adresa:

Chodská 14, Praha 2, 120 00

Obor studia / kombinace:

Český jazyk a literatura

Diplomní obor:

Český jazyk

Název práce v češtině

Žena v českém jazykovém obrazu světa

Název práce v angličtině:

Woman in Czech Linguistic Picture of the World

Vedoucí práce:

doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Konzultant:

Pokyny k vypracování:

Diplomová práce *Žena v českém jazykovém obrazu světa* bude teoreticky i metodologicky vycházet z principů kognitivní a kulturní lingvistiky. Bude je aplikovat na český jazykový materiál (zejm. na slovní zásobu). Práce si klade za cíl dospět k českému jazykovému stereotypu ženy (v různých jeho polohách) a pokusit se o vypracování kognitivní definice slova/pojmu *žena*. Materiálem budou především české slovníky výkladové, synonymické, frazeologické aj. a také starší sbírky frazeologie a drobných folklorních žánrů (zejm. Čelakovského Mudrosloví), podle možnosti i lidové písně a pohádky (zejm. K. J. Erben).

Doporučená literatura:

Bartmiński, J., Panasiuk, J.: *Stereotypy językowe*. In: Bartmiński, J. (ed.): *Wpółczesny język polski*. Wydaw. UMCS, Lublin 2001.

Krawczyk-Tyrpa, A.: *Atrybuty mężczyzn i kobiet utrwalone w polszczyźnie*. In: *W zwierciadle języka i kultury*. Eds. J. Adamowski, S. Niebrzegowska. UMCS, Lublin 1999, s. 427–433 .

Lakoff, G.: *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Triáda, Praha 2006.

Němec, I.: *Odras předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce*. In: *Slovo a slovesnosť*, 55, 1994, s. 263–268.

Vaňková, I., Nebeská I. a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*. Karolinum, Praha 2005.

Vedoucí práce (podpis):

Datum zadání práce:

30. 10. 2006

L.S.

.....
Vedoucí základní součásti:

.....
Děkan:

OBSAH

1 Úvod

- 1.1 Teoretická a metodologická východiska diplomové práce
- 1.2 Lublinský přístup k jazyku a jazykovědě
- 1.3 Etnolingvistika
 - 1.3.1 Historické souvislosti
 - 1.3.2 Výchozí teze etnolingvistiky
 - 1.3.3 Klíčové pojmy
 - 1.3.4 Kognitivní definice a polský etnolingvistický slovník
 - 1.3.5 Moskevská etnolingvistická škola
- 1.4 Jazykový obraz světa
 - 1.4.1 Historické souvislosti
 - 1.4.2 Vlastnosti jazykového obrazu světa
 - 1.4.3 Přirozený jazyk a styl
- 1.5 Stereotyp
 - 1.5.1 Definice stereotypu
 - 1.5.2 Vlastnosti stereotypu
- 1.6 Opozice
 - 1.6.1 Teorie binárních opozic
 - 1.6.2 Opozice jako sémantická kategorie

2 Žena v českých slovnících

- 2.1 Úvod
- 2.2 Typické vlastnosti žen a mužů v českých slovnících
 - 2.2.1 Opozice „muž – žena“
 - 2.2.2 Typické vlastnosti ženy
 - 2.2.2.1 Krása žen
 - 2.2.3 Typické vlastnosti muže
 - 2.2.4 Zmužilý a zženštilý
 - 2.2.5 Ženit se a vdávat se
- 2.3 Žena v různých obdobích života
 - 2.3.1 Etymologie slov *žena*, *dívka*, *matka*
 - 2.3.2 Synonyma ke slovu *žena*
 - 2.3.3 Dívka, panna
 - 2.3.4 Matka
 - 2.3.5 Stará žena, bába/baba
- 2.4 Shrnutí

3 Žena v české a moravské lidové písni

- 3.1 Úvod
- 3.2 Typické a netypické vlastnosti žen v lidové písni
 - 3.2.1 Typická žena
 - 3.2.2 Netypická žena
- 3.3 „Panna – žena“
 - 3.3.1 Svatba jako mezník v životě ženy
- 3.4 „Matka – dcera“
- 3.5 „Matka – macecha“; „matka – tchyně“
- 3.6 „Žena – muž“
- 3.7 Shrnutí

4 Žena v české frazeologii

- 4.1 Úvod
- 4.2 Žena v českých příslovích
 - 4.2.1 Typické vlastnosti žen v příslovích
 - 4.2.1.1 Krása
 - 4.2.1.2 Upovídánost, pomlouvačnost a hádavost
 - 4.2.1.3 Nedůvěryhodnost a další špatné vlastnosti
 - 4.2.1.4 Ctnost a věrnost
 - 4.2.2 Žena a muž
 - 4.2.2.1 Svatba
 - 4.2.2.2 Role ženy v manželství
 - 4.2.3 Žena v různých obdobích života a v příbuzenských vztazích
 - 4.2.3.1 Mladá dívka, panna
 - 4.2.3.2 Matka a dcera
 - 4.2.3.3 Macecha a tchyně
 - 4.2.3.4 Vdova
 - 4.2.3.5 Stará žena, bába/baba
- 4.3 Ženské a mužské atributy v české frazeologii
- 4.4 Shrnutí

5 Žena v českých anekdotách

- 5.1 Úvod
- 5.2 Typické vlastnosti žen v anekdotách
 - 5.2.1 Krása a marnivost

5.2.2	Upovídánost
5.2.3	Pomlouvačnost
5.2.4	Nešetrnost
5.2.5	Další špatné vlastnosti žen
5.2.6	Věrnost a nevěra
5.3	Žena v rodinných vztazích
5.3.1	Manželka
5.3.2	Tchyně
5.4	Shrnutí
6	Závěr
7	Literatura
7.1	Odborná literatura
7.2	Slovníky a prameny
8	Abstrakt
9	Abstract
10	Klíčová slova

1 Úvod

1.1 Teoretická a metodologická východiska diplomové práce

Jako téma své diplomové práce jsme si vybrali jazykový obraz ženy. Téma ženy je dnes populární a často diskutované. V moderní, rychle se měnící době se totiž proměňuje také postavení ženy ve společnosti a samozřejmě nejen ženy, ale i muže. „Doba, ve které žijeme, je dobou stírání rozdílů mezi pohlavími,“ píše polská lingvistka

A. Krawczyk-Tyrpa (1999, s. 427). Tato problematika se dnes zkoumá především z genderového hlediska, tj. zkoumají se kulturně vytvořené rozdíly mezi muži a ženami (srov. např. Bourdieu, 2000; Renzetti, Curran, 2005). Náš úhel pohledu je ovšem poněkud jiný. Téma ženy budeme nahlížet především z perspektivy kognitivní lingvistiky a etnolingvistiky. Oběma disciplínám je společný určitý přístup k jazyku – tzv. **jazykový obraz světa**. Tento přístup vychází z předpokladu, že jazyk, jeho gramatika, slovní zásoba, frazeologie a sémantika, vypovídá o našem myšlení, o tom, jak jednotlivé věci a jevy vnímáme, chápeme, hodnotíme a jaký k nim máme vztah. (srov. Vaňková a kol., 2005, s. 12). Jde o jakousi

interpretaci světa uloženou v jazyce. Budeme tedy na základě jazykového materiálu zkoumat, jakým způsobem je v mysli českých mluvčích ukotven obraz ženy.

Ve svém výzkumu se zaměříme především na **stereotyp** (druhý klíčový pojem společný oběma disciplínám) spojený se ženou. Vzhledem k tomu, že jde o téma poměrně široké, budeme zkoumat zvlášť stereotypy spjaté se ženou v různých obdobích jejího života (např. dívka, „bába“), v příbuzenských vztazích (např. matka, dcera, tchyně, macecha) a také ve vztahu k muži, kde je, jak ukážeme, svázán svébytný stereotyp se ženou – manželkou (poněkud odlišný od stereotypu spojeného se ženou jako představitelkou pohlaví).

Ačkoli se naše práce zabývá jazykovým obrazem ženy, při jeho mapování jsme často naráželi na jeho „mužský protějšek“ a postupně se ukázalo, že tento druhý člen opozice „mužský – ženský“ nemůžeme ve svém výzkumu zcela opomenout. V některých částech své práce proto budeme vymezovat jazykový obraz ženy vůči jazykovému obrazu muže, a to především pomocí systému **binárních opozic**. Teorii binárních opozic (srov. Niebrzegowska-Bartmińska, 2007, s. 308–311; Němec, 1994,

s. 264) využijeme v kapitole 3 i při výzkumu samotného jazykového obrazu ženy, například při popisu stereotypů spojených s matkou a dcerou, pannou a vdanou ženou apod.

Materiálem pro výzkum jazykového obrazu ženy budou slovníkové definice (a vůbec materiál obsažený v příslušných heslech českých výkladových slovníků), frazeologie, lidové písně a také anekdoty. Podle povahy zkoumaného jazykového materiálu budeme členit svou práci do jednotlivých kapitol (Žena v českých slovnících, Žena v české a moravské lidové písni, Žena v české frazeologii a Žena v českých anekdotách).

Jako prameny nám poslouží *Etymologický slovník jazyka českého* (Holub, Kopečný, 1952) a *Etymologický slovník jazyka českého* (Machek, 1997) pro etymologický rozbor, při rozboru slovníkových definic budeme vycházet z *Příručního slovníku jazyka českého* (1935–1957, dále PSJČ), *Slovníku spisovného jazyka českého* (1989, dále SSJČ), *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2006, dále SSČ) a z *Českého slovníku věcného a synonymického II* (Haller, 1974, dále ČSVS). Jako zdroj pro výzkum frazeologie využijeme sbírky přísloví *Česká přísloví: soudobý stav konce 20. století* (Bittnerová, Schindler, 2003, dále Bitt.), *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* (Čelakovský, 2000, dále Čel.), *Česká přísloví* (Červenka, Blahoslav, 1970, dále Červ.), *Českých přísloví sbírka* (Dobrovský, 1963, dále Dobr.), *Česká přísloví* (Kraus, 1931, dále Kr.) a také *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (1988, 1994, dále SČFI). Zdrojem textů lidových písní budou především Sušilovy *Moravské národní písně* (Sušil, 1998) a dále sbírka *Žena v písni lidu slovanského* (Dunovský, 1883). Anekdoty budeme čerpat ze sbírek *Žena základ života, 300 nejlepších anekdot o*

ženách (2005, dále Žen.) a *Anekdoty o ženách* (2000, dále An.).

Naším cílem bude dospět na základě tohoto jazykového materiálu k českému jazykovému stereotypu ženy.

Než se začneme věnovat samotnému výzkumu stereotypu ženy v češtině, rozebereme hlouběji teoretická východiska své práce. Popíšeme, čím se zabývá kognitivní lingvistika a etnolingvistika, a vysvětlíme podrobněji pojmy jazykový obraz světa, stereotyp a opozice, které budeme dále používat ve své práci.

1.2 Lublinský přístup k jazyku a jazykovědě

Jak již bylo řečeno, naše práce vychází teoreticky a metodologicky z kognitivní lingvistiky a etnolingvistiky. Východiskem a inspirací nám byl především polský lublinský přístup k jazykovědě, v jehož rámci jsou tyto disciplíny rozvíjeny.

Právě v Lublinu se kolem osobností jako J. Bartmiński, A. Pajdzińska či R. Tokarski začal v osmdesátých letech 20. století formovat zcela svébytný přístup k jazyku a jeho zkoumání, označovaný zastřešujícím pojmem **jazykový obraz světa**. Jedná se o přístup zcela nezávislý na americkém kognitivismu, badatelé zřejmě zjistili až později, že také ve Spojených státech vznikají práce o souvislosti lidské mysli, jazyka a kultury, o konceptuální metafoře či o kategorizaci apod. Mezi oběma přístupy existují zásadní paralely, ovšem právě pojem jazykový obraz světa v americkém kognitivismu chybí. Lublinský přístup je variantou zřetelně „evropskou“, která klade důraz na sepětí jazyka nejen s kognitivními strukturami člověka, ale i s kulturou. Vychází ze stejných tradic lingvistiky, z jakých se vychází i u nás, a vůbec se pohybuje v diskursu podobném našemu. Přitom ale zohledňuje jako základní principy utváření obrazu světa v jazyce (a v lidské mysli) to, co staví na první místo i kognitivní lingvistika americká: **tělesnost** (avšak v kontextu širě pojatého antropocentrismu), **pojmovou metaforu** i **teorii kategorizace na základě prototypu** (resp. stereotypu) (srov. Vaňková, 2007, s. 9–10).

Zatímco pro americkou kognitivní lingvistiku je klíčové poznání procesů probíhajících

v lidské mysli, v polském přístupu k jazyku a jazykovědě je v popředí to, co je spojeno s „myslí kolektivní“. Hledá se tu **souvztažnost národního jazyka s národní kulturou** a při tomto studiu se vychází z evropského (resp. „slovanského“) jazykového (a jazykovědného) kontextu, v úvahu se berou i varianty jazykového obrazu světa v souvislosti s jednotlivými komunikačními sférami, zkoumají se změny a posuny v rozličných výsecích obrazu světa v dobách historických proměn, důsledky dějinných a kulturních vlivů na povahu jazyka – jazyk funguje jako archiv kultury a zkušenosti, jako kolektivní paměť (Vaňková, 2007, s. 10–11).

V souvislosti s kulturotvornou a kulturní funkcí jazyka jako obrazu světa se akcentuje zkoumání folklorních textů, je ustavena **etnolingvistika** (viz 1.3) jako specifická disciplína jazykovědy a pod vedením J. Bartmińského vzniká monumentální dílo lublinské etnolingvistické školy, *Slovník stereotypů a symbolů*. Za velmi důležité se považují také texty umělecké, protože dobře umožňují uchopit konotace, které se v lublinském bádání považují za zcela zásadní součást významu.

Lublinský přístup je novým pohledem na jazyk i na jazykovědu a souvisí také s hlubokými proměnami veřejného a společenského života od počátku devadesátých let 20. století. Jde o nazření jazyka v kontextu kultury, s důrazem na zkoumání poznávacích modelů a systémů hodnot, které jsou v jazyce (a zároveň v kultuře) obsaženy (Vaňková, 2007, s. 11).

1.3 **Etnolingvistika**

Etnolingvistika je vědecká disciplína, která se zabývá zkoumáním **vztahů mezi jazykem a kulturou**. Snahou etnolingvistiky je popsat jazyk nejen jako nástroj společenské komunikace, ale také jako součást kultury. Jde o součást zvláštní: nejenže koncentruje podstatné vlastnosti kultury jako celku, nejenže v sobě zahrnuje inventář jejích zdrojů, ale odhaluje též způsoby **konceptualizace** a **kategorizace** věcí v dané kultuře vžitě, systémy hodnot, jež se v ní uplatňují, možných hledisek a společensky zakotvených postojů ke světu. V důsledku toho jazyk představuje takovou součást kultury, která zaručuje její jednotu, a to v míře vyšší než cokoli jiného (srov. Bartmiński, 2008a, v tisku).

1.3.1 **Historické souvislosti**

Etnolingvistika není zcela novou humanitní disciplínou, ale teprve poměrně nedávno se ustavila jako zvláštní vědecká oblast, definovala svůj předmět, své hranice a vztah k dalším humanitním disciplínám (filologickým a kulturologickým). Co se týče problému vzájemného vztahu mezi jazykem a kulturou a možnosti rekonstruovat kulturní obsahy na základě jazyka, má etnolingvistika své velké předchůdce, jakými byli např. W. Humboldt či američtí lingvisté a etnologové E. Sapir, B. L. Whorf a mnozí další, ale i představitelé současné „antropologické lingvistiky“, jako J. D. Apresjan či A. Wierzbicka a další. V pracích všech těchto vědců je objektem bádání právě jazyk a do jazyka vtištěná představa o světě – **jazykový obraz světa**. V širším pojetí je zvláště blízký etnolingvistice směr reprezentovaný v pracích V. Ivanova a V. Toporova (srov. 1.6). Jde v nich o snahu rekonstruovat pomocí historicko-srovnávací metody, vypracované v lingvistice, nejen nejstarší indoevropské jazykové elementy a struktury, ale i nejstarší mýtopoetický „obraz světa“ Indoevropanů včetně Slovanů jako jedné z indoevropských větví (srov. Tolstaja, 2008, v tisku).

1.3.2 Výchozí teze etnolingvistiky

Je obtížné představit **výzkumný program** této mladé disciplíny v úplnosti, protože v současné situaci dynamického rozvoje teorie jazyka i teorie kultury není úplně dokončen. J. Bartmiński (2008b, v tisku) formuloval nejobecnější výchozí teze etnolingvistiky takto:

1) Etnolingvistika představuje **směr lingvistiky**, nikoli interdisciplinární vědní obor, je úžeji propojena s etnovědou než s etnografií.

2) Etnolingvistika studuje vztahy mezi jazykem a kulturou; neomezuje se přitom pouze na dialekty a lidovou tradici, ale **zahrnuje všechny varianty národního jazyka** včetně jazyka spisovného, a to v celém jeho bohatství historickém i synchronním (varianty jazyka, jazykové styly, slovesné žánry).

3) Etnolingvistika může čerpat, stejně jako lingvistika vůbec, jak z **historického**, tak ze **současného** materiálu; jako součást vědy o současném jazyce bere v úvahu údaje z minulosti ve smyslu jazykového a kulturního dědictví, přítomného a živého i dnes.

4) Etnolingvistika usiluje o subjektivou **rekonstrukci kultury** a o studium **mentality jejích nositelů**, jejich způsobu konceptualizace světa, jak je uchována v jazyce. Používá pojmy **jazykový stereotyp** a **jazykový (jazykově-kulturní) obraz světa**.

5) Materiálovým zdrojem etnolingvistiky jsou **jazyková data** (systémová, týkající se

gramatiky i slovní zásoby, dokumentace společenských konvencí při užívání jazyka v podobě textů všech typů), ale i **údaje mimojazykové** (zázpisy textů, zejména filmových, fixace a dokumentace pověr, mýtů, ritualizovaných způsobů chování a systémů hodnot).

1.3.3 Klíčové pojmy

Klíčovými kategoriemi etnolingvistiky jsou pojmy **stereotyp** a **jazykový obraz světa** (viz 1.4 a 1.5). Podle J. Bartmińského právě tyto pojmy otevírají perspektivu pro holistickou koncepci popisu jazyka. Jazykový obraz světa je svět viděný prizmatem jazyka, tak jak to náleží do sféry široce chápané jazykové sémantiky, jež kromě kategoriálních příznaků významu bere stále více v úvahu také ty charakteristické vlastnosti, které se tradičně řadí do sféry konotací. Tento obraz zahrnuje to, co je společensky ukotveno ve formě stereotypů. Jejich rekonstrukci a popisu slouží tzv. **kognitivní definice** (srov. Bartmiński, 2008b, v tisku).

1.3.4 Kognitivní definice a polský etnolingvistický slovník

Kognitivní definice byly použity také v polském *Slovníku lidových stereotypů a symbolů*, který vyšel v roce 1980 jako zkušební svazek připravovaného etnolingvistického slovníku, na kterém pracují lublinští jazykovědci a folkloristé (doposud vyšel ve dvou svazcích první díl s podtitulem *Kosmos*, 1996, 1999). V celém tomto projektu jde, stručně řečeno, o rekonstrukci obrazu světa a člověka v polské lidové kultuře na základě jazykových textů i etnografické dokumentace, a to v poloze historické (dané v zápisech zejména z 19. a 20. století) i současné (na základě speciálních terénních výzkumů, prováděných autorským kolektivem) (srov. Bartmiński, 2008a, v tisku).

Tento etnolingvistický slovník se pokouší ukázat celé významové bohatství slov, bez omezení na „nutné a postačující“ složky významu, jak je to příznačné pro strukturní sémantiku. Definice jsou tak mnohem rozsáhlejší, než tomu bývá v „normálních“ slovnících. Jejich kognitivní, poznávací orientace podle J. Bartmińského umožňuje rekonstruovat způsoby chápání světa ve zkoumaném jazyce. Definice mají svým obsahem i strukturou odpovídat vědomí průměrného uživatele jazyka (nositele lidové kultury) a mají se vyhnout transformaci běžných obsahů v obsahy vědecké a konstrukci hierarchických taxonomických systémů (srov. Bartmiński, 2008b, v tisku).

Fenomenologická orientace etnolingvistického slovníku odpovídá požadavkům, jaké po léta postuluje polská lingvistka A. Wierzbicka. Kognitivní definice uvádí veškeré součásti významu, stabilizované v kolektivním vědomí uživatelů jazyka a uspořádává je tak, aby byly v souladu se strukturami tohoto „naivního“ vědomí. V praxi jde o posloupnost definic odpovídajících na otázky, které napadají „prostého člověka“, např. co předmět dělá (*prší, déšť* nebo *sníh padá; slunce zachází / zapadá za hory; oheň hoří, plane; vítr vane, fouká, hvízdá*), jaký je, odkud pochází, jak se dá před ním chránit atd. Definice je tedy svého druhu vyprávěním o světě, které se opírá o lidové citace, vytěžené z příslušných pramenů a „fasetově“ uspořádané (srov. Bartmiński, 2008a, v tisku).

1.3.5 Moskevská etnolingvistická škola

Výzkumy zaměřené na vztah mezi jazykem a kulturou rozvíjí také **moskevská etnolingvistická škola**, kterou v sedmdesátých letech minulého století založil N. I. Tolstoj. Ovšem zatímco lublinští badatelé se domnívají, že všechny kulturní významy jsou součástí jazykové sémantiky slov, která je pojmenovávají, a že jsou to jazykové stereotypy, ruští etnolingvisté naopak vycházejí z toho, že hranice mezi jazykem a kulturou (jakkoli je závislá na dohodě a jakkoli je pohyblivá) v zásadě existuje, a tudíž existují (nebo by měla existovat) kritéria pro rozlišení jazykových a mimojazykových významů. Podle moskevského přístupu jsou tak lingvistická analýza a jazykové ukazatele pro rekonstrukci odpovídající podoby „obrazu světa“ v její úplnosti velice často nedostatečné a vyžadují „podporu“ ze strany mimojazykových prvků (srov. Tolstaja, 2008, v tisku).

1.4 Jazykový obraz světa

Pojem **jazykový obraz světa** se v osmdesátých letech začal užívat v pracích polských jazykovědců z Lublinu. Nejedná se jen o pojem, ale také o svébytný přístup k jazyku, který je jím označován. V Polsku se jazykový obraz světa stal centrálním pojmem jazykovědy, v základních pracích amerických kognitivistů ho však nenajdeme. Polská lingvistika tak pozoruhodně doplňuje a rozvíjí americký kognitivismus, reprezentovaný zejména díly G.

Lakoffa a M. Johnsona.

1.4.1 Historické souvislosti

Ještě před výzkumy jazykového obrazu světa akcentovaly zásadní úlohu mateřského jazyka v souvislosti s myšlením, národem či jazykovým společenstvím a jeho kulturou dva myšlenkové proudy. Prvním z těchto proudů je německá romantická filozofie jazyka 19. a 20. století, mající kořeny zejména v pracích Humboldtových.

W. Humboldt vycházel ve své koncepci jazyka z předpokladu, že v každém přirozeném jazyce je uložen specifický pohled na svět, způsob jeho myšlení a prožívání. Jazyk je obrazem světa (*Sprachliches Weltbild*), sdíleným v rámci daného jazykového společenství a představujícím jeho kolektivní zkušenost, jeho ducha. Nezávisle na německé filozofii rozvíjeli podobné myšlenky i američtí badatelé **E. Sapir** a **B. J. Whorf**. Známy je jejich termín *view of the world*, a zejména tzv. Sapirova a Whorfova hypotéza o **jazykovém determinismu** (způsob našeho vidění světa je determinován naším mateřským jazykem) a **jazykovém relativismu** (jednotlivé jazyky představují rozdílné náhledy na svět) (srov. Vaňková a kol., 2005, s. 48–49).

1.4.2 Vlastnosti jazykového obrazu světa

Podle I. Vaňkové (2005, s. 52–56) jsou pro jazykový obraz světa charakteristické následující vlastnosti: **heterogenost** (jazykový obraz světa je mnohvrstevnatý a komplikovaný, je rozrůzněný teritoriálně, sociálně, stylově i podle sfér komunikace, jeho základ ovšem tvoří sféra každodenně prožívaného přirozeného světa, prototypovou sférou je běžná každodenní komunikace), **dynamičnost** (jazykový obraz světa se

v průběhu času a dějinného vývoje proměňuje, je stále v pohybu), **výběrovost** (tj. obracení pozornosti pouze k některým aspektům skutečnosti), **axiologičnost** (jazykový obraz světa je prostoupen hodnocením), **integrálnost** a **kontextuálnost** (splývání jazykového a nejazykového, jazykových definic s vědeckou reflexí skutečnosti a s pragmatickým postojem ke skutečnosti) a **transcendentnost** (jazyk má tendenci překračovat své meze a reflektovat sám sebe prostřednictvím metajazyka).

1.4.3 Přírozený jazyk a styl

Centrem jazykového obrazu světa je **přírozený jazyk** (*język potoczny, język naturalny*) korespondující se základní lidskou zkušeností. Mezi různými rovinami jazykového obrazu světa zaujímá právě obraz přírozeného jazyka výjimečné postavení. Tento jazyk si osvojujeme jako první v dětství a používáme jej k dorozumění v každodenních životních situacích. Jde o polohu jazyka, která je nejjednodušší, nejkonkrétnější a každému člověku nejbližší.

Z něj vychází **přírozený styl** (*styl potoczny*). J. Bartmiński o něm píše: „Přírozený styl – jako každý styl – předává a upevňuje obraz světa, který Apresjan nazval obrazem „naivním“. Tento obraz je utvářený z perspektivy „prostého člověka“, odpovídá „selskému rozumu“ a nachází svůj výraz jak ve struktuře slovní zásoby a její sémantické organizaci, frazémeh a příslovích, tak též v gramatických kategoriích, ve slovtvorných pravidlech, v syntaktických vzorcích, způsobech výstavby textů. Je to obraz uložený v jazyce a dostupný skrze jazyk“ (Bartmiński, 2001b, s. 119).

Přírozený jazyk se podle Bartmińského uplatňuje nejčastěji a v největším množství situací a kontextů a využívá ho největší počet lidí. Ukotvuje v sobě elementární struktury myšlení a percepce světa, spojené s elementárními potřebami člověka v elementárních situacích jeho existence.

Je s ním spojena vyjadřovací **konkrétnost**, **antropocentrismus**, **subjektivita**, **subjektivní generalizace** a **typizace**, přítomnost **hodnocení** (srov. Vaňková a kol., 2005, s. 57).

1.5 Stereotyp

1.5.1 Definice stereotypu

Stereotyp začal jako termín ve svých pracích užívat sociolog Lippmann (1922). Mínil jím schematický a jednostranný obraz nějaké věci či jevu v lidském vědomí, vznikající díky zprostředkované, tradované zkušenosti a osvojený většinou dříve, než člověk daný jev sám osobně pozná (srov. Bartmiński – Panasiuk, 2001, s. 372).

V kognitivistických textech bývá stereotyp často chápán jako v zásadě synonymní k pojmu **prototyp** (reprezentativní, ideální exemplář určité kategorie, který má všechny

vlastnosti chápané jako typické; „nejlepší příklad“), užívá se ho však v poněkud jiných kontextech. Podle R. Grzegorzcykové se o prototypech mluví obvykle v souvislosti s věcmi, zatímco stereotypy se spojují daleko častěji s lidmi (srov. Vaňková, 2005, s. 83–84).

Naproti tomu J. Bartmiński a jeho kolektiv neomezují použití pojmu stereotyp pouze na lidské bytosti. V již zmiňovaném Slovníku lidových stereotypů a symbolů podává Bartmiński v úvodní stati tuto definici stereotypu: „zobrazení předmětu, zformované v jistém společném zkušenostním rámci a vymezující, čím předmět je, jak vypadá, jak působí, jak s ním člověk nakládá; toto vymezení je ustálené v jazyce a patří do společného vědomí o světě“ (Bartmiński, 1996, s. 9). Jako příklad zde uvádí slunce: to je obdařeno sympatií a zvláštní úctou, je viděno nejen jako zdroj světla a tepla, ale též spokojenosti, radosti a štěstí, chápe se jako živé – pohybuje se po nebi, *vychází* a *zachází*, říká se o něm, že je *zlaté*, v čemž je obsažena nejen charakteristika barvy, ale i výraz pozitivního vztahu atd.

Problémy obecněji chápaného stereotypu (nejen v „lidovém“ kontextu) se řeší ve stati J. Bartmińského a J. Panasiukové *Stereotypy językowe* (2001). I zde autoři vztahují pojem stereotypu k jakýmkoli denotátům, nikoli pouze k osobám. Zabývají se zde problémy utváření stereotypu, jeho povahou, součástmi a způsoby fungování. Stereotypem je zde míněno „zakotvení určitých vlastností v obecných charakteristikách objektů a zapojení těchto vlastností do jazykového obrazu těchto objektů, do konotací slov, která je pojmenovávají. Převážně to nejsou vlastnosti základní, tzv. esenciální (ty přináležejí všem objektům třídy), ale jen vlastnosti typické, příslušející objektům obecně uznávaným za normální, obvyklé, reprezentativní“ (Bartmiński – Panasiuk, 2001, s. 371–372).

1.5.2 Vlastnosti stereotypu

Stereotypy podle Bartmińského a Panasiukové (2001, s. 380) inklinují buď ke „vzorům“ (tj. k idealizovaným exemplářům: jaké by věci, resp. osoby „měly být“), anebo k „obrazům“ (jaké „reálně jsou“). Hranice sice není ostrá, ale dá se říci, že např. stereotypy slunce, zvířat, rostlin, příslušníků národností aj. tíhnou k **obrazům**, zatímco stereotypy osob v příbuzenských vztazích (matka, bratr, babička) ke **vzorům**.

Podstatnou vlastností sémantického stereotypu je nepřesná **subjektivní generalizace**, což znamená připsání nějaké vlastnosti všem objektům téhož druhu. Takováto zobecnění nejsou verifikovatelná, protože připisované vlastnosti se vztahují pouze na všechny typické nebo všechny normální zástupce, což vystihuje hodnotící výraz *opravdový*. Bartmiński –

Panasiuk (2001, s. 376) uvádějí příklad spojení *opravdová matka* – není to jen žena, která porodila dítě (což je nejkratší slovníková definice), ale typická / opravdová matka je také (podle stereotypu spojeného s matkou) například osobou milující a pečující (srov. též Šlédrová, 2003b).

Při vymezování stereotypu může být někdy problém oddělit obsah stereotypu od charakteristik okrajových, individuálních. Jedním z ukazatelů stereotypizace je **opakovatelnost** charakteristiky předmětu v různých výpovědích. Z hlediska statistického je vlastnost tím ustálenější, čím častěji se vyskytuje v různých výpovědích spontánních, např. v odpovědích na anketní otázky.

Autoři také upozorňují na fakt, že stereotypy popisují skutečnost zjednodušeně, schematicky, tvoří subjektivní představy náboženské či ideologické a mohou tak **překážet v dorozumívání** mezi lidmi zároveň uvnitř etnických celků stejně jako v komunikaci mezi skupinami.

Stereotypy jsou pevně svázány s přirozeným jazykem, osvojeným v procesu výchovy, a podléhají tak změnám jen pomalu, ovšem přesto zřetelně (srov. Bartmiński – Panasiuk 2001, s. 394).

1.6 Opozice

1.6.1 Teorie binárních opozic

Jak již bylo řečeno, budeme v některých částech své práce využívat metodu binárních opozic. Pokusíme se nyní alespoň stručně postihnout nejpodstatnější charakteristiky tohoto přístupu.

Teorie binárních opozic byla vypracována na základě lingvistiky, resp. fonologie (rozpracovali ji B. de Courtenay, N. S. Trubeckoj, R. Jakobson) a posléze byla přenesena C. Lévi-Straussem do interpretace kulturních jevů. Byly formulovány kulturní matrice, analogické distinktivním rysům při popisu fonémů.

Metody C. Lévi-Strausse zahrnují do popisu praslovanského modelu světa ruští sémiotikové V. Ivanov a V. Toporov. Podle nich systém binárních opozic se základem v opozici „sakrální – světský“ tvoří základní matici, která slouží k identifikaci objektů okolního světa, matici, z níž pak vycházejí jednotlivé opozice konkretizované, typu „pravý – levý“, „vysoký – nízký“, „světlý – tmavý“. Podle závěrů badatelů v oblasti tradiční slovanské

kultury, která zanechala silné vlivy ve folkloru jednotlivých slovanských národů, tvořily systémy základních opozic páry vlastností, seskupující se do čtyř základních skupin: 1. **protiklady obecné** (např. „štěstí – neštěstí“, „život – smrt“); 2. **protiklady spojené s prostorovými vztahy** (např. „pravý – levý“, „hora – dolina“, „nebe – země“); 3. **protiklady spojené s časem, barvami a živly** (např. „den – noc“, „jaro – zima“, „slunce – měsíc“, „světlý – tmavý“); 4. **protiklady společenského charakteru** (např. „vlastní – cizí“, „blízký – daleký“, „dům – les“, „mužský – ženský“).

Tyto dvojice protikladů jsou spojeny tak, že první člen opozice je obecně chápán jako pozitivní, druhý jako negativní.^[1] Vznikají tak řady elementů, obecně chápaných jako dobré, anebo jako špatné. Jak tito badatelé tvrdí, všechny tyto protiklady lze vidět jako různé formy opozice „štěstí – neštěstí“ (srov. Niebrzegowska-Bartmińska, 2007, s. 308–309).

Tato metoda dovolila (bez ohledu na to, že ne všechny dvojice vlastností se dají včlenit do binárního schématu) rekonstruovat obsahovou rovinu praslovanského modelu světa v oblasti týkající se nábožensko-mytologických představ.

Tuto metodologii využila také lublinská badatelka S. Niebrzegowska-Bartmińska k popisu polského lidového snáře jako žánru polského folkloru.

1.6.2 Opozice jako sémantická kategorie

S opozicemi jako se **sémantickou kategorií** pracovali autoři již zmíněného *Slovníku lidových stereotypů a symbolů*. Podle nich například *kůň* vstupuje do opozice s různými zvířaty a každá z opozic má vždy jinou podobu a akcentuje jiné vlastnosti svých představitelů: „kůň – vůl“ („divokost – mírnost“); „kůň – hlemýžď“ („rychlost – pomalost“); „kůň – medvěd“ („chytrost – hloupost“); „kůň – žába“ („malý – velký“); „kůň – myš“ („hodnota – nehodnota“) ad.

V praxi vytváření slovníku se ukázaly jako nejlépe využitelné tyto opozice: „živý – mrtvý“, „velký – malý“, „čistý – špinavý“, „suchý – mokrý“, „blízký – daleký“, „bezpečný – nebezpečný“, „cenný – bezcenný“ (Niebrzegowska-Bartmińska, 2007, s. 311–313).

2 Žena v českých slovnících

2.1 Úvod

V této části své práce budeme pracovat se slovníkovými hesly s cílem vymezit stereotyp spojený se ženou. Jako zdroj využijeme české výkladové slovníky (PSJČ, SSJČ, SSČ), etymologické slovníky (Holub – Kopečný, Machek) a věcný a synonymický slovník (ČSVS). Kapitola je rozdělena na dvě části – Typické vlastnosti žen a mužů a Žena v různých obdobích života. V první části budeme zohledňovat také jazykový obraz muže, vůči kterému budeme vymezovat obraz ženy, nejčastěji pomocí metody binárních opozic. Vyjdeme tedy z opozice „muž – žena“ a budeme mapovat systém binárních opozic, které jsou od této základní opozice odvozeny. Při výkladu typických vlastností žen a mužů budeme využívat nejen definic lexémů *žena* a *muž* a jejich derivátů, ale také dalších lexémů (např. *vdávat se* a *ženit se*), které jsou důležitou součástí jazykového obrazu ženy a muže.

Druhá část této kapitoly bude patřit již výhradně jazykovému obrazu ženy. Budeme se zde věnovat především různým obdobím v životě ženy – budeme zkoumat specifika jazykového obrazu dívky/panny, matky a staré ženy/„báby“ (využijeme k tomu slovníkových definic odpovídajících lexémů). K této části připojíme také etymologický výklad slov *žena*, *dívka* a *matka* a výklad o synonymech ke slovu *žena* (která zahrnují i výrazy označující ženy

mladé a staré).

2.2 Typické vlastnosti žen a mužů v českých slovnících

2.2.1 Opozice „muž – žena“

žena:

1. *dospělý člověk ženského pohlaví (op. muž)*
2. *osoba ženského pohlaví, která je provdána nebo prožila pohlavní styk (op. panna)*
3. *poněk. zast. prostá osoba ženského pohlaví, zvláště která se musela sama živiti svou prací (op. paní); SSJČ: osoba ženského pohlaví najímaná k určité práci*
4. *manželka*

muž:

1. *dospělý člověk mužského pohlaví*
2. *jednotlivec v množství, zvl. ve vojsku, obyč. bez hodnosti*
3. *nositel vynikajících mužských vlastností*
4. *manžel*

První uvedený význam slova *žena* je *dospělý člověk ženského pohlaví*. SSJČ uvádí tato typická adjektiva pojící se se slovem *žena*: *drobná, korpulentní ž.; mladá, vdaná ž.; povídavá ž.; jsem jen slabá ž.; ž.-kamarád*. Typickými ženskými vlastnostmi jsou zde, jak se dá usoudit, **povídavost** a **slabost**. PSJČ uvádí příklad užití slova *žena* jako synonymum pro *nestatečný*: *Což pak jsem žena? Nejsem král a muž?* nestatečný Máj. **Nestatečnost** je tedy také typickou vlastností ženy.

U slova *žena* se ve slovnících objevuje jako druhý význam *osoba, která je provdána nebo prožila pohlavní styk*. SSJČ uvádí příklady: *ženy a dívky; přes noc se stala ženou*. Je tedy zřejmé, že **svatba** a **pohlavní styk** jsou velkým mezníkem v životě ženy, jímž se z mladé

dívky stává dospělá žena. V definici slova *muž* takovýto význam nenacházíme.

Mužský ekvivalent nemá ani třetí význam slova *žena* – *osoba najímaná k práci*. SSJČ uvádí příklad typického spojení *vzít si ženu na úklid*.

Čtvrtý význam slova *žena* je *manželka*. Žena se tedy podle slovníkové definice stává „plnou“ ženou až ve **spojení s mužem**, ve společném soužití (viz významy 2 a 4).

Naopak slovo *muž* se v SSJČ pojí s některými adjektivy, která jsou opozity adjektiv typicky doprovázejících slovo *žena*: *mladý, starý, silný, statečný, energický, pracovitý, pilný m.; rozvážný, moudrý m.; m. prostřední postavy*. Typicky mužskými vlastnostmi jsou tak v opozici k ženským **síla, statečnost, energičnost**. Jako typicky mužské vlastnosti se zde uvádějí také **pracovitost, rozvaha a moudrost**.

Slovo *muž* má dva specifické významy, které slovo *žena* postrádá: *jednotlivec v množství a nositel kladných mužských vlastností*. SSJČ u nositele kladných mužských vlastností uvádí spojení: *pravý, celý m.; velká doba rodí velké muže; buď mužem!* Slova *žena* se v takovýchto spojeních neužívá.

2.2.2 Typické vlastnosti ženy

ženský:

1. adj. *k žena; týkající se vůbec ženy jako příslušnice pohlaví*
2. *obvyklý u žen, vlastní ženám*
3. *určený ženám, pro ženy*
4. *mající vynikající n. kladné vlastnosti ženy, zvl. jemnost, něžnost, půvabnost, obětavost apod.*
5. *nemužný, zbabělý, zženštilý*
6. *(u rostlin) samičí*

ženskost:

1. *podstatná vlastnost někoho nebo něčeho ženského, zvl. jemnost, něžnost, půvab*

2. ženská přirozenost, ženství

3. tělesný půvab ženy

ženství:

1. souhrn charakteristických pohlavních znaků ženy

2. souhrn vynikajících n. kladných vlastností ženy

3. kniž. zř. žena

V prvním významu, který uvádějí slovníky, znamená slovo *ženský* „*týkající se ženy jako příslušnice pohlaví*“. Typická slovní spojení obsahující výraz *ženský* jsou v SSJČ tato: *ž-é pohlaví*; *ž-é tělo*; *drobné ž-é ruce*; *ž-á postava*; *ž. hlas*; *ž. sbor*; *ž-é (ruční) práce*; *ž. klobouk dámský*; *ž-é romány* určené ženám, mající zprav. jen milostnou tematiku a nižší literární úroveň; *ž-á otázka emancipační*; *ž-é nemoci, choroby* postihující pohlavní ústrojí ženy; *ž-ý lékař* gynekolog; *ž-á sestra porodní asistentka*; *ž-é věci* měsíčky; *ž-á práce* porod; *ž-á pleť* ženy; *ž-é pohlavní ústrojí*. Slovo *ženský* se zde spojuje především s **tělností** ženy (tělo, ruce, postava, hlas), výraznou skupinu tvoří zejména spojení týkající se pohlavního ústrojí a reprodukce (*ž-é nemoci*, *ž-é věci*, *ž-ý lékař*, *ž-á sestra*, *ž-á práce* porod). SSJČ směšuje dva významy slova *ženský*, které jsou v PSJČ odděleny, v PSJČ je třetí význam slova *ženský* „*určený pro ženy*“ (např. ve spojení *ženský román* či *ženská kořalka* sladká).

Jako druhý význam slova *ženský* PSJČ uvádí *ženám vlastní* a udává následující příklady: *Nemám rád smíšku. Mně protivěn ženský ten zvyk.* Bezr.; *Byl to její, čistě ženský kousek domácí diplomacie.* Herrm.; *Říkává se: ranní déšť, ženský pláč a opilý sedlák – to dlouho netrvá.* Baar; *Klárinka uměla pěkné i sprosté práce ženské.* Němc.; *Posedla ho také trochu, řekněme, ženská zvědavost.* Jir.; *Toť pouhá ženská lež!* Krás.; *Bil jsem se už s leckým, proč bych se nebil ještě s ženskou zástěrou* ženou. Šmil. Jako pro ženy obvyklé se zde uvádějí **smích, pláč, zvědavost a lež.**

Čtvrtý význam slova *ženský* je v PSJČ *mající vynikající nebo kladné vlastnosti ženy* a jsou zde v samotné definici jmenovány **jemnost, něžnost, půvabnost a obětavost**. Jako typická spojení jsou uvedena: *Byla nejžensštější mezi svěřicemi.* Čap.; *Podivno, proč právě já tak ženský, tak měkký, tak něžný cit mám!* Jan.; *Nejkrásnější její vlastnost byla její ženská něha.* Zey.; *Je [Petr] příliš ženský jemný, něžný.* R. Svob. S ženou se tedy kromě výše jmenovaných vlastností spojuje ještě **měkkost**. SSJČ navíc uvádí jako u žen obvyklé

vlastnosti ženský **instinkt, marnivost, mírnost, cit a soucit** a rčení *je na tom vidět ženskou ruku* dobré zacházení, ošetřování.

Dalším významem slova *ženský* je **zbabělý**. PSJČ uvádí příklad *Pomni tedy, že kvílení ženské nesluší se na bojovníka*. J. z Hv. V tomto významu je slovo *ženský* antonymem k slovu *mužný*, jehož význam je *statečný a odvážný*. Součástí opozice „mužský – ženský“ je tedy i **opozice „statečný – zbabělý“**.

Slovo *ženský* má také význam *samičí* (např. ve spojení *ženský květ mající jen pestíky*).

U adverbia *žensky* najdeme v PSJČ význam *milostně, eroticky*: *Viděli jsme přece, že vaše Liduška se žensky probudila*. Maria. Stejně tak slovo *ženství* může mít význam *milostné erotické touhy*: *Nemohu vyloučiti, že by dovedla i s ním uhasiti své ženství*. Maria. V PSJČ je jako první význam slova *ženství* uveden *souhrn charakteristických pohlavních znaků ženy*. Ke slovu *žena* a slovům příbuzným se tedy váží i významy týkající se **pohlavních znaků a erotické přitažlivosti** a touhy ženy.

Další význam slova *ženství* je *souhrn vynikajících n. kladných vlastností ženy*:

K ženě vábí všechno to snivé, měkké, oddané, co vkládáme do pojmu „ženství“. Kar. Z tohoto příkladu je patrné, že se s ženami spojuje kromě již zmíněné měkkosti také **snivost a oddanost**.

Stejně typické ženské vlastnosti, jaké uvádějí výkladové slovníky, najdeme také v ČSVS u některých synonym ke slovům *ženy* a *ženství*. *Ženy* (*j. celek = souhrn ženských jedinců*), *ženské* (*slabé, slabší, útlé, jemné, jemnější, krásné, sličné, pěkné, něžné, zř. zast. bílé*) *pohlaví* (*pokolení, plemeno, kniž. a zast. plémě*); *zast. ženská* (*krásná, sličná, pěkná, něžná, útlá, slabá, zř. zast. bílá*) *pleť*.

Ženství (= *souhrn charakteristických ženských vlastností: ozvalo se v ní uražené ženství*), *ženská povaha* (*jemnost, něha, půvab apod.*).

Z těchto synonym je patrné, že jako typicky ženské vlastnosti jsou chápány **slabost, útlost, jemnost, krása a něžnost**.

Jako typickou ženskou vlastnost (která je u muže nežádoucí) ČSVS uvádí také **neenergičnost a měkkost**. Neenergičný: *zženštilý* (*nerozhodný, z. snílek*), *nemužný, slabošský*, expr. *ženský* (*má ženskou náuru, bojí se trochu si dupnout*); *příliš měkký* (*sama to neovládnete, jste na to příliš měkká*), *změkčilý*. S ženami se pojí také synonyma pro neenergičného člověka: *Člověk neenergičný* (*nerozhodný, neodhodlaný, malé energie, bez*

energie, slabé vůle ap.): zženštilce, ženštilce (z. který se nikdy neodhodlá

k nějakému činu), ob. expr. ženská (tys ž. a ne mužský, když se bojíš dát se do toho!); babský.

Co naopak ženské není? SSJČ uvádí jako jeden z významů slova *ženskost* „*souhrn vlastností typických pro ženu, zejm. vynikajících, kladných (např. jemnost, něha apod.)*“ a příklad *Máme též ženy podnikavé, odhodlané, srdnaté, zůstávají přece vždy v mezích ženskosti*. Durd. Z něj vyplývá, že vlastnosti jako podnikavost, odhodlanost a srdnatost jsou pro ženy výjimečné a nikdy se u nich neprojeví plně.

2.2.2.1 Krása žen

Výše jsme zmínili, že krása je podle slovníků velmi typickou kladnou vlastností žen. Rádi bychom zde tuto vlastnost rozebrali poněkud podrobněji a pokusili se postihnout, jak se konkrétně u žen projevuje.

Ke slovu *krásná* najdeme v ČSVS výhradně pozitivní synonyma: *Krásná* (hezká, švarná, fešná apod.) *žena* (dívka): *kráska, krasavice, zř. krasava, zast. krásenka, expr. krása, expr. často iron. krasotinka* (zprav. **drobná, jemná: černoooké štíhlé krasotinky**); *žena* (dívka) *j. růže, j. jahoda, j. z cukru apod., řidč. hezula; zř. expr. pěknice* (je to *p. černoooká, černovlasá*), přen. expr. *koroptvička* (to je k. **krev a mlíko**), ob. expr. *majolenka* (namluvil si **okatou majolenku**), kniž. expr. *odaliska*, přen. expr. *anděl*, kniž. expr. *cherubín*, expr. *bohyně* (**krásou těla je to věru b.**), *venuše*, zast. expr. *víla*, zast. kniž. *Lada, fryna* (ta **černoooká f. ho opředla milostným kouzlem**); ob. *fešačka*, ob. expr. *fešanda*, zast. ob. expr. *štramačka*, slang. expr. *šťabajzna*.

Z uvedených příkladů v ČSVS je patrné, že za krásné jsou u ženy považovány především **oči**, dále **vlasý a drobná, štíhlá postava s ženskými tvary**.

Naopak pro ženu nehezkou najdeme v slovnících pouze výrazy negativní. Pokud se podíváme do ČSVS, zjistíme, že ošklivost se zde často spojuje se stářím ženy: *Nehezká* (ošklivá, šeredná apod.) *žena* (dívka): *zř. ošklivka* (*o. s křivou hubou a se strupatou tváří*), *neúhleda, šereda, zř. expr. zdrob. šeredka* (bezvýznamná š.), *škareda, ohyzda* (ta *o. stará by se chtěla ještě vdávat!*), ob. a zast. *šerád* (nadávka), *zř. expr. pejor. oškleba, pejor. baba* (= **stará, ošklivá žena**), expr. pejor. *opice*, zast. přen. *modrá punčocha* (= *učená žena, zprav. ošklivá*), pejor. *maškara, strašidlo, strašák, mišpule*, ob. expr. pejor. *škatule* (= **stará škaredá žena**), *sůva. ochechule, rašple* (= *nadávka staré, nehezké ženě*), vulg. *bréca*, zhrub. *kráva, koza*, dial.

voškrda, zast. ohyzdnice.

2.2.3 Typické vlastnosti muže

mužský:

1. adj. *k muž; týkající se muže jako příslušníka pohlaví*
2. poněk. zast. *dospělého, dorostlého muže se týkající, mužsky dospělý, dorostlý*
3. *vlastní mužům, obvyklý u mužů; týkající se mužů*
4. *mající vynikající vlastnosti muže*
5. *samčí (u rostliny n. zvířete)*
6. subst. mužský, lid. *muž*

mužný:

1. adj. *mužsky dospělý*
2. *mající význačné vlastnosti muže, zvl. statný, silný*
3. *statečný, odvážný*

mužství:

1. *souhrn charakteristických mužských vlastností*
2. *dospělý, dorostlý věk muže*
3. *vynikající vlastnosti muže, zvl. odvážnost, nebojácnost, nepoddajnost*
4. zř. *mužské pohlavní orgány*

Ve významech adjektiva *mužský* opět vynikají některé opozice k slovu *ženský*. SSJČ uvádí jako vynikající mužské vlastnosti již zmíněnou **statečnost** a **rozhodnost** (například ve spojení *m-á smrt statečná*). V PSJČ je s muži spojována **hrubost** a **drsnost**: *V té chvíli přicházela po pěšině hrubými mužskými kroky asi pětatřicetiletá, velká slečna*. R. Svob.; *Veliký, drsný hluk mužskosti dral se [z kasárenského dvora] ven*

k ženám. Šrám. (PSJČ). Další opozicí související s protikladem „mužský – ženský“ je tak „**hrubost – něžnost**“ a „**drsnost – jemnost**“.

Zajímavé je také srovnat slova *mužský* a *ženská* jako substantiva. Jsou to výrazy z obecné češtiny, které označují muže a ženu, ovšem slovo *ženská* má ještě jeden význam – „*hanlivé označení osoby*“ – který mužský protějšek postrádá (stejně jako slovo *ženština*, které podle PSJČ má význam *žena s povahovými mravními kazy, zejm. mravně zpustlá, lehká, prodejná*).

Adverbium *mužsky* může (kromě výše zmíněných významů u adjektiva *mužský*) také znamenat **příkře**: *Odmluva končila v nejpříznivějším případě křísnutím kloubů o stůl a mužsky příkrým: – Hloupé ženské rozumy!* Rón. (PSJČ).

Adjektivum *mužný* souvisí svým významem **statný, silný** jednak s vyspělostí a tělesnou konstitucí muže, jednak s již zmíněnou statečností – podle SSJČ má totiž také význam **odvážný, zmužilý, rozhodný** (jako typická spojení jsou zde uvedena *m. protest; m. boj s nepřáteli; m-á odpověď; m-á povaha; m-á poezie*). Tyto vlastnosti se objevují v PSJČ i v definici *mužství* – jako jeden z významů je tu uveden *vynikající vlastnosti muže, zvl. odvážnost, nebojácnost, nepoddajnost*. Jako typickou mužskou vlastnost můžeme tedy brát také **nepoddajnost**. Slovo *mužství* je také ve slovníkových významech spjato s **pohlavními znaky** muže.

Výše jmenované typické vlastnosti mužů, které jsme našli ve výkladových slovnících, nám opět potvrzuje také slovník věcný a synonymický – ČSVS. I podle něj jsou typické vlastnosti mužů opozitní k těm ženským: *Muži (j. celek: m-i bývají tělesně silnější než ženy); mužské pohlaví n. pokolení, plemeno, zast. kniž. plémě (expr. někdy žert. silné, silnější, drsné, řidč. hrubé p.). Mužství (souhrn charakteristických mužských vlastností: sympatické m. jevíci se v povaze i ve tváři; jinoch už dospívá k m.), mužská vyspělost (do-, zralost, síla, pevnost, povaha, založení, jednání apod.), expr. chlapskost (v každém pohybu se jevila drsná ch.).* Jako typické mužské vlastnosti jsou zde jmenovány **síla, drsnost, hrubost a pevnost**. Jako další opozice, které jsou součástí opozice mužský – ženský, tedy můžeme jmenovat „**silný – slabý**“ a „**pevný – měkký**“.

Typickými mužskými vlastnostmi jsou také podle synonym v ČSVS **statečnost a statnost**: *Statečný: zmužilý (voják, srdce, mysl, odhodlání), mužný (povaha, obrana, boj: ozvat se m-ým slovem), mužský (mysl, boj, smrt), mužácký (uvažuje o tom, je-li m-é, co dělá), muži, zmužný, mládecký. Statný: mužný, mužně rostlý, mužsky statný, expr. chlapský, chlapácký, chlapovský.*

2.2.4 Zmužilý a zženštilý

Hranice opozice muž – žena nejsou zcela ostré a neprostupné, o čemž svědčí výrazy jako *zmužit*, *vzmužit se*, *zmužilý* či *mužatka* a *ženštět*, *zženštilý*, *zženštilec* ad.

Některé mužské vlastnosti jsou u žen považovány za pozitivní. Například slovesa *vzmužit*, *vzmužit se* se běžně užívají i u žen (PSJČ: *Ale rozsvítla již zatím sama; tu na peci [děvečku] to trochu vzmužilo*. Šlej.; *Madlenko, vzmužte se, vidíte, že je paní Kateřina žena přívětivá*. Něm.), a to v pozitivních významech: *vzmužit* = *dodati odvahy někomu, povzbuditi někoho*, *vzmužit se* = *nabýti duševních sil, odhodlanosti, dodati si odvahy, vzpamatovati se, odhodlati se, vzchopiti se* (PSJČ). Podobně i adjektivum *zmužilý* můžeme použít v souvislosti se ženou (PSJČ: *Je-li ona myslí dosti zmužilé*. Svět.) s kladným významem *statečný, odvážný, udatný, smělý* (PSJČ). Také slovo *mužatka* nemá ve slovnících negativní význam, naopak spíše pozitivní: PSJČ: *žena mající mužské vlastnosti, způsoby* (SSJČ: *žena mající mužské rysy, způsoby, záliby; bojovná, statečná žena; amazonka*; SSČ: *žena mající mužské rysy, záliby*). PSJČ uvádí u substantiva *mužatka* příklad *Ženy tábořské jsou nesmírně energické a samostatné, často mužatky*. Herb. a u adverbia *mužatsky* příklad *[Představitelka Šárky] panensky hrdá a mužatsky divoká*. Bor.

Naopak ženské vlastnosti jsou u mužů považovány většinou za nežádoucí. Svědčí o tom mimo jiné výrazy *zženštilý*, *zženštilec*. Význam slova *zženštilý* je v SSJČ *mající ženské vlastnosti, ženský ráz; nemužný, změkčilý* (jako typická slovní spojení SSJČ uvádí *z. muž; z-á povaha; z-é chování*). Podobný význam má i slovo *zženštilec* (SSJČ: *muž mající ženské vlastnosti*) či zastaralé synonymum *ženkýl* (PSJČ: *muž s ženskými zvyky, zženštilec, změkčilec*). O tom, že *zženštilost* je u mužů považována za velmi negativní, svědčí také příklady z PSJČ u příbuzných slov *ženštílek*, *ženkylost* či *ženkýlství*: *Nebyla by to pomsta zbabělého, slaměného panáka, ženštílka*. Marie.; *Spust' se mrzké ženkylosti, budiž hrdinou*. V. Nej.; *Žena zajisté jsouc sobě vědoma své slabosti instinktivně jaksí hledá opory v síle a sílu si libujíc opovrhuje ženkýlstvím*. Kos.

2.2.5 Ženit se a vdávat se

Slova *ženiti*, *ženiti se* jsou v SsJČ definována takto: *ženiti* (koho) = *dávat někomu někoho za ženu*; *ženiti se* = *brát si někoho za ženu, stávat se manželem*. U slov *vdáti*, *vdáti se* však SsJČ uvádí významy poněkud odlišné: *vdáti* = *dát za manželku; provdat*; *vdáti se* = *stát se manželkou, provdat se*. P. Eisner o těchto slovech píše: „Jejich erotický tonus jen ještě zmnožuje jejich velká názornost: *vdáti se* – *dáti se* se vším všudy do mužova poručnictví, *oženiti se* – *opatřit se ženou, zákonitou souložnicí*“ (Eisner, 1996, s. 277).

Podobný významový rozdíl najdeme i u synonym ke spojení *souložit se ženou* a *souložit s mužem* v ČSVS: *souložit* (obcovat atd.) s ženou: ob. vulg. *brát si, dostat (ženu, dívku)*; *zmocnit se (ženy, dívky)*; přen. kniž. *brát / vzít útokem ženu (ženskou čest, počestnost apod.)*; ob. zhrub. *lézt na koho, válet se*, vulg. *kurvit*; *souložit s mužem*: *oddávat se, odevzdávat se*, zast. *odevzdat své tělo, vzdávat se, poddávat se, být po vůli, podvolovat se muži (mužově vůli)*, *dávat, obětovat své tělo muži, (o nedovoleném, nepřístojném styku apod.) hřešit, provinit se (s mužem) proti ženské (dívčí, panenské) cti, (za hmotný prospěch) prodávat svou čest*, vulg. *kurvit se*, dial. a zast. *dopustit se*, zast. *mrhat svou čest*.

Je zřejmé, že všechny tyto výrazy spojené s muži a ženami tvoří opozici. Muži v jejich významech vždy něco „berou“, „nabývají“, „dostávají“ a ženy naopak něco „dávají“. Jde tedy o opozici „**brát – dávat**“.

2.3 Žena v různých obdobích života

2.3.1 Etymologie slov *žena*, *dívka*, *matka*

Slovo *žena* souvisí s ide. **guena* a (stejně jako řec. *gyne* či angl. *queen*) vychází z ide. základu **gen-* *rodit, plodit* (s kterým souvisí též lat. *genus* – rod).

Slova označující velmi mladé ženy – *dívka*, *děvče* apod. – pocházejí z psl. *děva*, souvisícího s ide. základem *-dhe* s významem *sáti, kojiti, dojiti*. S tímto ide. základem *dhe-* souvisí i slovo *dítě* pocházející z psl. *dě-t*.

Podívejme se také na výrazy označující ženy v jejich mateřské roli: slovo *matka*, z něž vycházejí všechny další odvozeniny, vyjadřuje především významy *rodící* a *mateřsky ochraňující* a zřejmě souvisí etymologicky nejen s ide. **ma-ter*, a tím i řec. *meter* a lat. *mater*

(vše ve významu *matka*) a s řec. *metra* a lat. *matrix* (obojí znamená děloha), ale také s lat. *matricula* – pramen, počátek. Latinské slovo *mater* má navíc souvislost s lat. *materia* – hmota. Sémantický obsah slova *matka* je tedy odedávna spjat s významem něčeho původního, počátečního, základního (Holub – Kopečný 1952, Machek 1997).

B. Storchová k tomu píše: „V hloubce jednotlivých etymologií jsou tedy i výrazy, které neobsahují přímo sémantický příznak mateřství (a to nejen žena, ale i dívka), spojeny s nejzákladnějšími činnostmi, jejichž funkcí je zachování rodu – s rozením a kojením dítěte“ (Storchová, 2002, s. 35).

2.3.2 Synonyma ke slovu *žena*

Žena (= dospělý člověk ženského pohlaví), ob. *ženská* (= prostá venkovská žena; pejor. v oslovení: ž., co si to dovolujete?), zast. *ženština* (obě ž-y matka a dcera), zast. pejor. *žensko* (staré, škaredé, rozcuchané ž.); kniž. *ženská bytost* (cítíl, že by dům ještě potřeboval nějakou ž-ou b.), *ženská postava* (mezi stromy zahlédl nějakou ž-ou p-u), zast. ob. *ženská osoba* (ž-ým o-ám byl přístup zakázán), expr. *ženský tvor* (v chalupě žili samí chlapi, ale ani jeden ž. t.), *ženská duše* (některé prosté d. ž-é mu uvěřily), expr. zdob. *ženská dušička* (citlivé d-y ž-é), expr. *ženské srdce* (všechna ž-á s. pro něj truchlila a naříkala), *ženská noha* (místo, kam nesmí ž. n. vkročit); (zdvořilé označení) *paní*, zdob. zprav. pejor. *panička* (městské paničky smlouvaly s trhovkyněmi), řidč. *dáma*

(= zdvořilé označení ženy vůbec), expr. často pejor. *matróna* (= starší žena, zprav. tlustá), zř. žert.

n. pejor. *femininum* (žádné f. nebylo do společnosti připuštěno), zř. kniž. *ženství* (nalezl doprovod ženství ve svém životě), zř. žert. *ženštivo* (veze si domů mladé ženštivo), zř. expr. *člověčice*

(v Bystřici žije zvláštní člověčice, rusalka n. siréna), kniž. *pozemšťanka*, kniž. a expr. *smrtelnice*, expr. dcera *Evina*, *Eva* (už se v ní probouzí Eva), expr. často iron. *grácie*, zast. expr. *víla* (seděl mezi dvěma postaršími „vílami“), ob. expr. *kost*, přen. hovor. expr. *sukně* (běhá za každou s-i), zdob. *suknička* (dvořil se každé s-e), ob. expr. (ženská) *zástěra* (bláznil za každou z-ou), ob. expr. *zástěrka* (na každé z-e uvázne); fam. a expr. (zprav. v oslovení) *matka* (= starší žena vůbec, zprav. venkovská), zdob. *matička*, zast. ob. *panímáma*; *kmotra* (= venkovská žena), zast. expr. *tetka* (= starší venkovská žena, byl pověřivý j. venkovská t-a), expr. *babka* (= starší žena), pejor. *baba*, *bába*, ob. expr., někdy pejor. *majolena* (potkal hezkou, mladou m-u), (kyprá, tlustá) *manda*, obyč. pejor. *vlasatice*, vulg. (pejor.) *frčna* (několik klepavých f-en by dovedlo zničit pověst člověka); dial. *roba*, dial. pejor. *frclena*, *chuchla*; slang (trampský) *squaw* (trampové a jejich squaw), zast. *fracimor* (dnes zř. jen žert. vydal se na výlet s hezkým f.), expr. zdob. *ženka*, *žínka* (potkal mladou, asi dvaadvacetiletou ž-u), *ženuška*, zř. *ženulinka*, *ženštinka* (byla o hlavu

větší než on, ale co chcete: slabá ž!); dial. robka; vulg. frcinka (nějaká taková f-a by si chtěla se mnou zahrávat).

Synonym ke slovu *žena* existuje velké množství (výše uvedená jsme čerpali z ČSVS). Některým z nich se zde budeme věnovat podrobněji. Zajímavá jsou, kromě jiných, synonyma *matka* a *matička*. Jak jsme již upozornili při výkladu etymologie slova *žena*, s ženou je velmi pevně svázáno mateřství, což dokazují i tato synonyma.

Zvláštní skupinu tvoří synonyma *sukně*, *suknička*, *zástěra* a *zástěrka*. Pojmenování typicky ženských částí oděvu se zde metonymicky přeneslo na ženu samotnou. Tato pojmenování vyjadřují především erotickou přitažlivost žen pro muže (srov. výše uvedené příklady *běhá za každou sukni*; *dvořil se každé sukničce*; *bláznil za každou zástěrou*; *na každé z-e uvázne* – těmto frazémům se budeme podrobněji věnovat v kapitole 4).

2.3.3 Dívka, panna

SSJČ uvádí tuto definici slova *dívka*:

1. *nedospělá n. dospívající osoba ženského pohlaví; děvče*
2. *milá, milenka, děvče*
3. *nář. služebná, děvečka*

V SSJČ najdeme jako typická spojení k adjektivu *dívčí* a substantivu *děvče* tato: *dívčí postava; d. tvář, výraz, hlas; d. plachost; d. šaty, d. škola; pěkné, hezké, milé děvče;*

d. jako květ, jako lusk. ČSVS uvádí jako typické spojení také *dívčí spanilost*. Dívka (a také panna) se zde objevuje i ve spojení s ostýchavostí: *Stydlivý (dívka, panna, mládenec, chování), ostýchavý (jako panenka), nesmělý, zdrženlivý, plachý, cudný (dívka, chování); stud (dívčí, panenský, panický), stydlivost, ostych (panenský, ženský)*. Typickými vlastnostmi dívky jsou tedy ve slovnících **krása** a **plachost**.

U dívky je za velmi kladnou hodnotu považováno **panenství**. Svědčí o tom synonyma ke slovům *panna* a *panenství* v ČSVS: *panna: zachovalá, poctivá, nevinná, čistá, neporušená, neposkrvněná, nedotčená n. nedotknutelná, cudná dívka, expr. lilie, neviňátko, anděl nevinosti (čistý) ad.; panenství: panenskost, (panenská, dívčí) zachovalost, čistota, neporušenost, nevinnost, neposkrvněnost, nepotříšněnost, nedotčenost, poctivost, počestnost,*

cudnost, zdrženlivost ad.

Podle slovníkových definic by dívka měla uchovat panenství do svatby. Předčasná ztráta panenství má vždy ve slovnících negativní významy a synonyma, zejména pokud se kvůli ní dívka stane svobodnou matkou (srov. též lidové písně v kapitole 3): ztratit panenství: (*panenskou čest, nevinnost, věneček, vínek, poctivost apod.*), *pozbyt panenství*, přen. *zahodit věneček*, ob. *zapomenout se*, expr. *zahodit se, nezachovat se*, přen. *klopýtnout*, dial. *přespat se*; souložit (obcovat atd.) s pannou: *brát/vzít*, kniž. *odejmout panenství* (*panenskou neporušenost, nevinnost, čest, počestnost, poctivost, věnec, věneček, vínek apod.*), *zbavit panenství, připravit o panenství* (*pannu, neporušené, čisté děvče*), *kazit, zničit*, vulg. *zkurvit*, dial. *zmrhat*, lék. *deflorovat*, zast. *porušit pannu*; je svobodná matka, má za svobodna dítě: ob. *zapomněla se, zkazila se, zapletla se, dopustila se, zahodila se (s kým), udělala si ostudu, klopejtla, padla do hanby, pošlapala si čest, ztratila věnec (pentle), kozy jí snědly věnec, podnesla se, uhnala si dítě*, dial. *zmrhala se, roztrhala si fěrtoušek, poneštětstilo se jí, našla dítě na mezi*.

Typickými vlastnostmi panny jsou tak podle slovníkových definic především **cudnost, nevinnost, stud a zdrženlivost**.

Synonymy ke slovu *dívka* jsou v ČSVS také *holka* a *slečna*. Podle PSJČ obě znamenají svobodnou, neprovdanou ženu, ale používají se také ve významu *nevěstka*.

2.3.4 Matka

SSJČ uvádí následující definici slova *matka*:

1. *žena mající dítě, žena ve vztahu k svému dítěti*: starat se o někoho jako matka *pečlivě*; nevlastní m. *manželka otce dítěte, které sama neporodila*; křestní m. *kmotra*; m. rodu *zakladatelka rodu, pramáti*;
2. fam. a expr. (*zejm. v oslovení*) *starší žena vůbec, zvl. venkovská; manželka*
3. *zvířecí samice mající mladé*
4. *žena pečlivě se o někoho n. o něco starající, někoho n. něco ochraňující n. moudře řídící ap.*; *příznivkyně, ochránkyně, dobroditelka*: *královna byla svým poddaným matkou*
5. kniž. *něco, k čemu má člověk vztah jako dítě k matce, co považujeme za původce života, co má vzhledem k něčemu jinému podobný vztah jako matka k dětem ap.*

6. kniž. (čeho) *původ, zdroj, příčina, základ*

7. zast. a ob. *děloha*

8. *matice* (tech.)

V prvním významu, který uvádějí slovníky, se slovo matka vždy vztahuje k dítěti: PSJČ definuje matku jako *ženu, která porodila dítě, rodičku*, v SSJČ je uveden význam poněkud širší – *žena mající dítě, žena ve vztahu k svému dítěti*. Oba slovníky uvádějí jako typické spojení *starat se o někoho jako matka*, tedy *pečlivě*. Adjektivum *mateřský* má v SSJČ základní význam *matce příslušející, od matky pocházející; s matkou související* a uvádí se zde například spojení *m-é srdce; m-á láska; dítě potřebuje m-ou péči; sát do sebe něco s m-m mlékem*, přen. kniž. od dětství být k tomu veden, vychováván.

Jako typické vlastnosti matky najdeme ve slovnících především **starostlivost, pečlivost, obětavost, vlídnost, ochranu** a také **moudrost a vedení**. Tyto vlastnosti se zde objevují zejména v přeneseném významu slov *matka* či *mateřský*: *matka* (SSJČ): *žena pečlivě se o někoho n. o něco starající, někoho n. něco ochraňující n. moudře řídící ap.; příznivkyně. ochránkyně, dobroditelka*; *matka* (ČSVS): *osoba pečlivá, pečující, starající se* (byla m-ou svým malým sestřičkám); *mateřský* (SSJČ): *takový, jaký bývá obvyklý u matky; pečlivý; obětavý; vlídný*; *mateřský* (ČSVS): *laskavý, pečlivý*.

Slovo *matka* se také používá ve významu *něco, k čemu má člověk vztah jako dítě k matce, co považujeme za původce života, co má vzhledem k něčemu jinému podobný vztah jako matka k dětem* (SSJČ); *o něčem důležitém, milovaném, blízkém, k čemu má člověk důvěrný n. tělesný vztah* (PSJČ) a jako typická spojení jsou uvedena například *m. země; m. příroda; Praha, m. měst*. S matkou je tedy spojena také **důvěra, blízkost, láska a autorita**.

Slovo *matka* také nese ve slovnících význam *původ, zdroj, příčina, základ* (srov. také etymologii slova *matka*) – například ve spojení *opatrnost matka moudrosti* či *mateřská rostlina; mateřská buňka* ad., v ČSVS se s matkou pojí synonymum *tvůrce* (např. *matka ženského hnutí, reformy*).

Zajímavé konotace má i zdobnělina *matička*. Kromě výše uvedených významů takto také můžeme nazvat dobráckého nebo slabošského člověka (PSJČ).

2.3.5 Stará žena, bába/baba

Se starou ženou se v slovníkových definicích spojují spíše negativní významy. Hojně užívaným pojmenováním staré ženy je *bába/baba*. Jako další synonyma ČSVS uvádí: *stařena, stará, letitá žena (paní)*, ob. *babička, babka*, expr. *stařenka*, zř. *stařešina*, kniž. *starucha*, žert. *starožitnost (muzeum)*, pejor. *babizna, rachotina*, vulg. *škatule, rašple, rachejtle, fuksie, ochechule, bréca*.

Slovo *bába* má v SSJČ tyto významy:

- †1. *matka jednoho z rodičů, babička*
2. ob. *stařena*
3. *pomocnice při porodu; porodní asistentka, babička*
4. expr. *baba i bába dospělá žena, zvl. vdaná*
5. hanl. *stará, ošklivá, nepříjemná, zlá, klevetivá žena; babizna*
6. hanl. *baba, řidč. bába zbabělý, bázlivý člověk; zbabělec, slaboch*
7. v různ. lid. názvech: *bába i baba poslední snop na poli; báby i baby druh oblak; v názvech jídel: žemlová bába žemlovka; v názvech her: hrát si na slepou bábu; hra na babu (...)*

Slovo *baba* má ve významu *stará žena* v SSJČ negativní konotace: *potkat babu je smůla; b. jedu klepna; kam čert nemůže, nastrčí babu (pořek.)*. Typickými vlastnostmi baby jsou zde **ošklivost, nepříjemnost, zlost a klevetivost**. Podobně též u adjektiva *babský*, jehož jedním významem je v PSJČ pejor. *babám vlastní (někdy*

v rozšířeném významu, pejor. ženský), najdeme jako typická spojení *babské huby, jazyky, klepy, pověry, řeči, rozumy, vrtochy*. K výše uvedeným vlastnostem tak můžeme přidat ještě **pověřivost a vrtošivost**. ČSVS uvádí *babský* jako synonymum k *ženský* a jako typická spojení *práce, pláč, vrtochy*. Slovo *bába* je v ČSVS uvedeno také jako synonymum pro *pomlouvavá (klevetivá, utrhačná) osoba*, dalšími synonymy jsou zde např. *klepavá bába, baba, babizna; zlý jazyk ženský (babský), zlá ústa ženská či ženské (babské huby)*.

Pojmenování *bába/baba* též označuje **zbabělého, bázlivého** člověka, slabocha (srov. v PSJČ adjektiva *babí, babský* = *zbabělý* a spojení *babí srdce; babská duše*). V ČSVS označuje adjektivum *babský neenergického, nerozhodného* člověka slabé vůle a synonymy substantiva *babství* jsou zde *nedostatek energie (ráznosti, rozhodnosti, odhodlanosti, činorodé síly, vůle k činu, podnikavosti apod.); zženštilost (slabost, neschopnost činu)* a také *bázlivost*.

Baba je v ČSVS také synonymem pro zvědavého člověka a ve spojení *baba (princ)metálová (jedovatá, jeduplná)* pro svárlivou, zlou, nesnášenlivou a hašteřivou ženu. Kromě výše uvedených vlastností jsou tak typickými vlastnostmi „baby“ také **zvědavost, nesnášenlivost** či **svárlivost**.

2.4 Shrnutí

V této kapitole jsme zkoumali na materiálu slovníkových hesel jednak typické vlastnosti ženy v kontrastu k typickým vlastnostem muže, jednak typické vlastnosti ženy v různých obdobích života.

Z příslušných slovníkových hesel jsme vyvodili řadu opozic, které mají základ v opozici „muž – žena“ a v kterých se objevují typické vlastnosti mužů a žen. Je to zejména opozice „**síla – slabost**“, která zde souvisí jak s fyzickou, tak s psychickou stránkou mužů a žen, a opozice „**statečnost – nestatečnost**“ spolu s jejími variantami „nebojácnost – bázlivost“, „odvážnost – zbabělost“. Tyto vlastnosti potvrzují také významy slov *zmužilý, vzmužit se (nabýt duševních sil, odhodlanosti, dodat si odvahu)* a *zženštilý, zženštilcec (změkčilý, zbabělý)*.

S muži je v slovníkových heslech spojena **aktivita** a s ženami **pasivita**. V tomto smyslu typickou opozicí je „**energičnost – neenergičnost**“. S muži se zde spojují vlastnosti jako **podnikavost, odhodlanost, rozhodnost** a **nepoddajnost**, kdežto s ženami zase **mírnost, obětavost** a **oddanost**.

Dalšími opozicemi, které jsme vyvodili ze slovníkových definic příslušných lexémů, jsou „**hrubost – něžnost**“, „**drsnost – jemnost**“, „**pevnost – měkkost**“.

Co se týče fyzických vlastností, jako typická vlastnost žen se ve slovnících objevuje **krása** spolu s **půvabem, sličností** či **pěkností**. S krásou je zde spojena také **marnivost** žen. Za krásné jsou považovány, jak můžeme usoudit ze slovníkových hesel, **drobné, jemné, štíhlé** ženy. Atributy krásy jsou zde zejména **oči, vlasy** a „**ženské tvary**“. S tělesnou

konstitucí mužů a žen souvisí opozice „**statnost – útlost**“.

V definicích lexémů *ženit se* a *vdávat se* a spojení *souložit s mužem* a *souložit se ženou* se objevuje opozice „**brát/dostávat – dávat**“.

S ženami se ve slovnících spojuje především **emotivní** stránka, jako pro ně typické vlastnosti se zde uvádějí **cit, soucit** a také **snivost, instinkt**. Jako typická spojení s adjektivem *ženský* zde najdeme **smích** a **pláč**. Z dalších typických vlastností, které se objevují ve slovnících, můžeme jmenovat také **upovídánost** a **zvědavost**. S muži je zde spojována **moudrost**.

Co se týče proměn ženy v různých obdobích života, zaměřili jsme se především na dívku, matku a starou ženu. S mladou **dívkou** je v slovníkových heslech spojeno **panenství**, které je zde důležitou hodnotou, je třeba je uchovat až do svatby a neztratit je předčasně. Typickými vlastnostmi mladé dívky jsou **krása, plachost, nevinnost, stud** a **zdrženlivost**. Dospělou ženou se dívka stává **svatbou**, resp. **pohlavním stykem**.

Matka je v slovníkových definicích nejen žena mající dítě, ale také žena, která se pečlivě o někoho stará, někoho ochraňuje či něco moudře řídí. Jsou s ní spojeny vlastnosti jako **starostlivost, pečlivost, obětavost, láska, vlídnost, ochrana, důvěra, blízkost, autorita**. Matka je také **tvořitelkou**. **Mateřství** je se ženou hluboce spjato: spojení s rozením a kojením dítěte nalezneme nejen v etymologii slova *matka*, ale i slov *žena* a *dívka*.

Především negativní významy jsou svázány se starou ženou, **babou/bábou**. Jejími typickými vlastnostmi jsou v slovníkových heslech **ošklivost, nepříjemnost, zlost, klevetivost, vrtošivost** a **pověřivost**. Slovo *baba* se ve slovnících objevuje jako synonymum pro člověka **zbabělého, bázlivého, neenergického, nerozhodného**, pro někoho **zvědavého** či **nesnášenlivého** a **svárlivého**.

3 Žena v české a moravské lidové písni

3.1 Úvod

Cílem této kapitoly je podat obraz ženy, který je uložen v našich lidových písních. Lidových písní o ženách je nepřeberné množství, ale ženy vystupují především v těch s milostnou a rodinnou tematikou.

„Máme-li na zřeteli, že prostonárodní poesie slovanská převahou jest poesíí rodinnou, snadno pochopíme, proč právě ženě vykázáno v ní místo velmi čestné a proč obraz její proveden v ní až do nejjemnější podrobnosti. Bylať také žena (zejména u národu českoslovanského) z větší části sama tvůrkyní nejpěknějších písní a vždy bdělou jich strážkyní a pěstitelkou“ (Dunovský, 1883, s. 2).

Žena v lidových písních vystupuje v mnohých podobách. Najdeme zde ženu zobrazenou v různých obdobích jejího života – od panenského, dívčího věku, přes dospělost a mateřství až ke stáří. Velmi častým tématem lidových písní je vztah ženy a muže v jeho nejrůznějších polohách: od prvního zamilování, přes namlouvání a svatbu, která, jak dále ukážeme, tvoří velký mezník v životě ženy, až ke společnému manželskému životu. Tematizují se zde vztahy šťastné i nešťastné, vážné i méně vážné, všechny nám však ukazují určitý obraz ženy a muže. Muž zde vystupuje jako protipól ženy, vůči mužství se vymezuje ženství jako protikladný princip, a na pozadí obrazu mužského tak můžeme dobře postihnout obraz ženský. Důležitou tematickou skupinu tvoří také vztahy rodinné, v lidové písni nejčastěji zastoupené vztahem matky a dcery. Další výraznou skupinou jsou vlastnosti žen, z těch typických je to v lidové písni především krása, ale také například klevetivost.

V podstatě do všech zmíněných typů lidových písní o ženách se jako společné pojítko nějakým způsobem promítá také vztah k muži. Tuto skutečnost jsme samozřejmě

nepřehlíželi, ale zároveň jsme ani nevěnovali obrazu muže větší pozornost, než bylo nezbytné pro postihnutí obrazu ženy.

Protože jsou lidové písně o ženách velmi různorodé, rozčlenili jsme je, abychom je mohli lépe uchopit, do skupin, z nichž každé dominuje nějaká opozice (např. „muž – žena“, „panna – žena“ ad.).

3.2 Typické a netypické vlastnosti žen v lidové písni

3.2.1 Typická žena

V lidové písni je vlastností neodmyslitelně spjatou se ženou její **krása**. Bývá zde popsána nejčastěji z pohledu muže, který se cítí touto krásou zasažen, někdy přímo „očarován“ a uvězněn v ženině moci.

Co to máš, děvečko,
co to máš za krásu?
Dyž na tě pohlednu,
celé se zatřasu.

Co to máš, děvečko,
co to máš za líce?
Dyž na tě pohlednu,
zabolí mě srdce.

Co to máš, děvečko,
co to máš za ruce?
Dyž za tebé přindu,
domů se mně nechce. (Sušil, 472. Otázky, s. 198–199)

Čarovaly mu
moje modré voči;

ve dně jich viděl,
šel za nima v noci. (Sušil, 518. Čáry, s. 210)

Výrazným atributem krásy jsou ženiny **oči** – v lidových písních to bývají častěji oči černé než modré – a také červené **líce a rty**.

Chodili chuapci k nám,
že černé oči mám. (Sušil, 545. Zváni, s. 216)

Kdyby černé očička
v krámkách prodávali,
věru by jich děvčátkům
chlapi kupovali. (Sušil, 590. Černé oči, s. 227)

Nečarovaua sem,
ani má mamička,
než mu čarovaui,
mé červené líčka. (Sušil, 520. Čáry, s. 211)

Ona v tanečku chodzi
jak ta ryba po lodzi,
ma červene líčka
a černe očička,
ta dzěvucha se hodzi. (Sušil, 1031. Děva jak ryba, s. 345)

Jako perla každý zoubek,
ústa jak malina,
krček – bílá lilijenka,
štíhlý vzrůst jak třtina. (Dunovský, s. 54, slezská)

Co se postavy týče, je v lidových písních považována za krásnou dívka štíhlá, **menší**

postavy, u níž se dá předpokládat, že je obratná, mrštná. Naopak příliš vysoké dívky jsou považovány za nemotorné.

Ta malá se sama točí
a ta velká nemůže,
ona čeká na chasníka,
až jí chasník pomůže. (Dunovský, s. 23, česká)

Keráž by jiná, leda ta malá?
Je třeba ta maličká,
co má černý očička,
to bude moja. (Sušil, 784. Volení, s. 277)

Ke kráse ženy také podle lidové písně přispívá to, jak se obléká. Žena může svoji krásu zvýraznit barevným **oblečením** i doplňky, jako například barevnou stuhou do vlasů. Tou její hrdá nositelka dávala najevo, že už má chlapce.

Stála na potoce
v modry šněrovačce
a měla sukničku popelavou,
šáteček růžový,
fěrtoušek kmentový,
bylo to děvčátko k milování! (Dunovský, s. 18, česká)

Dyž půjdu na trávu
za ten bílý kameň,
uvážu si pantlu
červenú jak plameň.

Červenú jak plameň
s bílýma krajkama,
aby nepravili,
že nemám galána. (Sušil, 621. Pentle na odív, s. 234)

Krása je v lidových písních spojena především s **mladostí** ženy. Je zde vlastností pouze dočasnou, pomíjivou, s čímž bývá pro ženu nesnadné se smířit. V této souvislosti se v lidové písni hojně vyskytuje metafora květiny jako krásné dívky a vadnutí květu jako symbol pomíjivosti její krásy.

Máš, děvečko, krásu,
skové jo do času,
jak jo pozbodeš,
mět jí nebodeš.

Jako polní kvítí
ve dně v noci svítí,
a pak uvadne,
do vode spadne.

A tak te, děvečko,
v růžovým věnečko,
také ovadneš,
do vode spadneš. (Sušil, 658. Krása – polní kvítí, s. 244)

Jako typická špatná vlastnost žen se v lidových písních objevuje **pomlouvачnost**. V textech lidových písní se například setkáme se situací, kdy se kvůli ženským pomluvám nemohl realizovat milostný vztah. V. Frolec píše, že dříve bylo poměrně běžné, že o těchto vztazích věděla celá vesnice a zasahovala do nich: „Milostné vztahy se staly předmětem sociální kontroly obyvatel vesnice, která zvláště silně zasahovala, byla-li prozrazena „nepovolená“ láska.“ (Frolec, 1984, s. 173) Ovšem pokud jde přímo o pomluvy kolem milostných vztahů, jsou jejich původkyněmi a šířitelkami v lidových písních výhradně ženy.

A přišel by un, můj Bože,
pro zle lidi němože.
Hej nam, hej,
pro zle lidi němože.

Pro ty baby klebetne,
pro děvčatka ščebotne.
Hej nam, hej,

pro děvčatka ščebotne. (Sušil, 441. Překážka, s. 189)

Zdalo se mně, zdálo,
oj, na nedělu ráno,
že byla muzika
a u ní chlapců málo.

U ní chlapců málo
a dívek na tisíce,
třema řade stále,
same klebetnice.

Třema řade stále
a klebete vázale,
na jedno panenka
všecke jich skládale. (Sušil, 1086. Klebetnice, s. 360)

3.2.2 Netytická žena

V lidových písních se občas objevují také ženy netytické, zejména takové, které mají určité vlastnosti přisuzované spíše mužům.

Ne vždy je například žena pasivnější než muž. Některé písně vyprávějí o ženách, které se své muže nebojí potrestat, pokud se nějak proviní. Ovšem tyto písně působí komicky, a to právě proto, že v nich dochází k vybočení ze stereotypních rolí, v nichž je aktivní muž, který vše řídí, a žena má být **pasivní, poslušná**.

Dyž jsem šel dom z hospody,
dennička svítila,
což mě tenkrát ženuška
pěkně přivítala.

Pěkně mě přivítala,

popadla na mne hůl;
já ubohý hospodář
musel jsem vlezť pod stůl.

Tu jsem si teprum spomněl,
že já su hospodář,
ťukel sem si na trnož:
Jakú večeřu máš?

Ja, ona je feryna,
popadla motyku:
Jestli ješče hubú hneš,
hneď tě ňú vykopolu. (Sušil, 1946. Manželství, s. 595)

Co chce krkavec mítí,
umí to nastrojítí,
ponúkl on na ty hody
šohaja do hospody.

Káča mu vyčítala,
koli mu grošů dala.
A ty kluku za mé piješ
a s jinýma tancuješ.

Tož hospody zanechal
a hned domů pospíchal.
Šak ho neščestí čekalo,
šest na něho číhalo.

Jedna chytne za ruce,
druhá sází lepance,
ostatní ho přebírajú,
záda mu prohýbajú.

Dyž se ho dost nabily,
do jamy ho shodily,
a z tej jamy on, ubohý,
nemohl vstat na nohy.

Předce musel kleknúti,
svůj klobúček smeknúti.
O, panenky, prosím já vás,
nezabíte mne naráz. (Sušil, 2031. Výprask, s. 614)

Setkáme se i s lidovými písněmi, ve kterých žena koná hrdinské činy, tyto písně jsou ovšem v českém prostředí spíše výjimečné (na rozdíl od lidových písní některých jiných slovanských národů – srov. Dunovský, 1883).

Pod', děvečko, pod' domů,
pojed' za mne na vojnu.

Já, tatíčku, já půjdu,
za vás bojovat budu.

Já sem srdca tvrdého,
nebojím se žádného.
(...)

Jak do vojny přijela,
tříkrát vojsko objela.

Jak ponajprem střelila,
tři sta Turků zranila.

Jak po druhé střelila,
celý tábor zranila.

Jak po třetí střelila,
všecky Turky zahнала. (Sušil, 234. Bojovnice, s. 105)

3.3 „Panna – žena“

V mnohých lidových písních je tematizován dívčí věk – období v životě ženy, které bývá ohraničeno z jedné strany dětstvím a z druhé svatbou, jež je zde vnímána jako přerod dívky,

panny v ženu. V lidové písni se tak uplatňuje opozice „**panenství – ženství**“:

Indá panny byly, pěkně si chodily,
měly vlásky učesané,
pantličkama upletané,
tak ony chodily.

Včilek nerozezná panenky od ženy,
ona nosí obalenku,
to nepatří na panenku,
to patří na ženy. (Sušil, 1372. Žena a panna, s. 439–440)

Do svatby je mladá dívka pod ochranou rodičů a podřizuje se jejich přáním, výrazný vliv na ni v lidových písních mívá zejména matka. Po svatbě se stává dospělou ženou s vlastní zodpovědností (resp. podřízenou muži).

Velmi důležitým atributem mladé dívky je v lidových písních **panenství**. Panenství je zde s neprovdanou dívkou pevně spjato a je mu přikládána velmi vysoká hodnota. Mluví se o něm jako o ctnosti, poctivosti a bohatství, které se nedá zaplatit penězi.

Bo u panny cnota jako kula zlata,
třa ji nad dyamant šanovač. (Sušil, 1025. Věnc darovaný, s. 343)

Ach, poctivost', poctivost',
což je to pěkná cnost';
a kdo si ju zachová,
trvá mu na věčnost'. (Sušil, 1083. Sen smutný, s. 360)

Lidové písně s tématem panenství mívají charakter rady – radí mladé dívce, aby si je uchovala do svatby, a varují před jeho předčasnou ztrátou. V těchto písních je typická panna zdrženlivá, stydlivá a mužům se spíše vyhýbá.

Utíkej, děvče, utíkej,
zdaleka chlapcům vyhýbej.

Kerá je dívka poctivá,
zdaleka chlapcům vyhýbá.

A když jim vyhnout nemůže,
začervená se jak růže. (Sušil, 967. Stydlivost panen, s. 328)

Pokud dojde ke ztrátě panenství před svatbou a dívka se stane svobodnou matkou, jedná se v lidové písni o vážné provinění, které má pro dívku špatné následky. Dívka za předčasnou ztrátu panenství vždy pyká, na rozdíl od muže, s kterým o ně přišla. V mnohých lidových písních se zpívá o této „dvojí morálce“ – zatímco dívka musí nést následky provinění, muž za svůj čin není nucen vzít zodpovědnost.

Což nemám byt žalostivá,
má poctivost' se kolibá,
má poctivost' v kolibecce,
tobě, synečku, svítí slunce.

Tobě, synku, tobě jináč,
za klobúčkem rozmarýn máš;
tobě se líčka červenajú,
moje očička plakat' majú. (Sušil, 615. Rozdíl, s. 233)

O poznač to, poznač šelmu takoveho,
co se un dzěvuchy něvaži.
Odbere ji cnotu i její ochotu,
falešně se ku ni položi.

Uhryze ji ličko jako pes,
potym se ji, šelma, zapře přeč,
potym se ji, šelma, něvezme. (Sušil, 1025. Věnc darovaný, s. 343)

V lidových písních je zaznamenáno, jak byly trestány svobodné matky. Okolí je odsuzovalo a ani vlastní rodina pro ně neměla pochopení: „Neprovdané matce bylo třeba všemi prostředky ukázat, jak těžko se jí bude žít, jestliže připustila styk, který nebyl založený

na perspektivě vzniku manželství. Vedle posměšků, morálního a veřejného odsouzení podstupovala i nadávky a bití v rodině. (...) Svobodné matky byly také vyřazeny ze života mládeže, v kostele nesměly stát mezi děvčaty a nemohly chodit k muzice“ (Navrátilová, 2004, s. 26–27).

Do kostela zvonijú,
panenky se strojijú,
a já nebožátko
kolibu děťátko.

Všechny panny tancujú,
pěkně jedna za druhú,
a já nebožátko
kolibu děťátko. (Sušil, 433. Pozdní žel, s. 187)

Jak bylo po roce,
přišla dcera k matce,
přiněsla ji draguňatko
v strakatem kaftance.

Mi mili macičko,
pomožte kolibač,
jak uroscě budžě vam
stařenko povidač.

Ma mila dceruško,
kolibaj si sama,
cos hledala, tos dostala
mezi dragunama. (Sušil, 790. Nepanna, s. 279)

Jedinou záchranou pro ně mohla být svatba, ovšem bylo složité najít v takové situaci muže, který by si svobodnou matku vzal.

Dával som im šaty,
strjebro aj dukáty,
ešče mi ho nechcú dať;
ale mi ho dajú,
len mia prevadzajú,
netreba mi vzdorovať.

A včil sa tak stalo,
djevča sa prespalo,
a už mi ho dávajú;
ale im ho nechcem,
obrátim se, kde chcem,
nech si ho len chovajú. (Sušil, 1056. Báha a zavržení, s. 352)

Zoufalství dívky, která měla dítě za svobodna a byla zavržena společností, ukazují lidové písně o svobodných matkách – vražedkyních. Jejich touha být znovu „pannou“ a mít naději na sňatek a opětné včlenění se do společnosti je tak silná, že je dožene až k vraždě vlastního dítěte.

Černú pantlú krk zatáhla,
po vodince je pustila.

Plyň, pachole, dolú vodú,
a já zase pannú budu. (Sušil, 332. Děťobijkyně, s. 146)

Společenskou normou, kterou odráží lidová píseň, je tedy uchování panenství do svatby. Jen panenská dívka byla považována za „plnohodnotnou“, ctnostnou nevěstu. V lidových písních jsou chváleni i její rodiče za dobrou výchovu dcery.

Maměnko, tatíčku,
pěkná vaša chvála,
že se vám dceruška
pocitivá vydává. (Sušil, 1136. Chvála, s. 375)

3.3.1 Svatba jako mezník v životě ženy

Svatba je význačným předělem v životě ženy.^[2] Jak bylo řečeno, jedná se vlastně o přechod z dívčího věku do dospělého. Dívka opouští svou původní rodinu a odchází za svým mužem založit novou. Svatbou se z dívky, panny, stává žena.

Ach, na rybníčku kopa sena,
včil byla panna, už je žena.

Ach, na rybníčku seno hrabú,
už tu nevěstu zavíjajú. (Sušil, 1203. Při prodávání nevěsty, s. 390)

Už mó miló do kostela vedó,
pověz ty mně, má panenke,
jsi-li žena má?

Nejsu, nejsu, švarný šohajíčku!
Ješče su já všady rovná
mezi panama.

Už mó miló dom z kostela vedó!
Pověz ty mně, má panenke,
jsi-li žena má?

Už jsu, už jsu, švarný šohajinku,
ja, už jsu já všady rovná
mezi ženama. (Sušil, 1146. Od oddavek, s. 377)

Svatbou také končí dívce bezstarostné období. Nyní musí mít zodpovědnost a starat se o vlastní rodinu, přestává pro ni období mladosti. **Ztráta mladosti** je v lidové písni často spojena s hořkostí. Také budoucí muž dává dívce najevo, že svatbou pro ni končí bezstarostné veselí. Po svatbě se bude muset podřizovat jeho vůli.

Zahučaly hory,
zahučaly lesy,

kam ste sa poděly,
moje mladé časy!

Moje mladé časy
neužily krásy,
moje mladé leta
neužily světa.

Mladost, moja mladost',
vyšlas mi na márnost',
vyšlas mi na márnost'
pro moju nedbalost'.

Mladost, moja mladost,
jak sem t'a strávila!
Jak bych byla kameň
do vody vhodila! (Sušil, 1053. Touha pro ztrátu mladosti, s. 351)

Hraj, Marjánko, hraj dosti,
uživej své mladosti.

Aj se ke mně dostaneš,
šak si hrati přestaneš.

Zapovím ti ty tance,
zvolenovský mládence. (Sušil, 645. Holub na javoře, s. 241)

Tento **přerod v dospělou ženu**, spojený s odpovědností za sebe i za manžela a děti,
je pro mladou ženu těžký a nejednou se jí stýská po ztracené svobodě.

Děvečka svobodná
jak ryba povodná,
chodí po svobodě
jak ryba po vodě.

Dyž rybu vyloví,
ráda by do vody,

jak sa dívča vydá,
ráda by svobody. (Sušil, 1284. Příchut' nevěstina, s. 409)

V. Frolec píše: „Vedle veselého tónu zazníval během svatby i smutek z rozloučení. V písniích zpívaných při čepení se nevěsta loučí s panenským vínkem, se svobodou, s kamarádkami, s matkou“ (Frolec, 1984, s. 225).

A pod Vackovým
husy štěbetají,
krásné Nanynce
vlasy rozplétají.
(...)

Jiné panenky
půdou do kostela,
a já přesmutná
musím bejvat doma.

Jiné panenky
půdou do hospody,
a já přesmutná
musím strojit hody!

Jiné panenky
půdou tancovati,
a já přesmutná
musím kolébati. (Sušil, 1175. Při čepení, s. 383)

Jak už bylo řečeno, je se ženou velmi úzce spjata **krása**. V lidové písni je vždy nejkrásnější mladá dívka. V době svatby bývá na vrcholu své fyzické krásy a po svatbě ji obvykle začne pomalu ztrácet.

Lipko, lipko, lipčko,
škoda tebe, děvečko!

Že jsi se ty vydala,

svoju krasu prodala. (Sušil, 1291. Škoda, s. 411)

Ja, pozná prý to, pozná,
kerá je panenka,
hlava učesaná
jako laštověnka.

Pozná prý to, pozná,
kerá je ženička,
očka nevyspané
a zbledené líčka. (Sušil, 650. Poznání, s. 412)

Růže jsem já, růže,
dokud nemám muže;
až dostanu muže,
opadne mi růže.
Kvítek jsem já, kvítek,
dokud nemám dítě;
až budu mít dítky,
spadnou se mne kvítky. (Dunovský, s. 28, česká)

Svatba je tedy jakýmsi hraničním bodem, ve kterém se stýkají některé opozice týkající se života ženy: „**panenskost – ženskost**“, „**svoboda – ztráta svobody**“, „**mladost – stáří**“, „**radost – starost**“, „**krása – ztráta krásy**“.

3.4 „**Matka – dcera**“

Pokud se zaměříme na obraz ženy v rodinných vztazích, popisují lidové písně nejčastěji vztah matky a dcery. V lidových písních můžeme pozorovat velmi silné **pouto mezi matkou a dcerou**.^[3] Jejich vztah je zde tematizován mnohem častěji než jiné příbuzenské vztahy. Matka dceru vychovává, pečuje o ni a chrání ji, dokud se dcera nevdá. Do té doby dívka podléhá její **autoritě** a matka ji také střeží před přílišnými kontakty s nápadníky. Lidové písně často ukazují rozpor mezi matčinou autoritou a přáním dcery. Dcera se v dívčím věku pomalu

vymaňuje z matčina vlivu.

Nespím, ach, já nespím,
dobře tebe slyším,
ale k nám, synečku,
tebe pustit nesmím.

Panímáma leží
nedaleko dveří,
ona všechno slyší,
když kočička běží. (Sušil, 192. Utonulá, s. 88)

Zamykaj, maměnko,
zamykaj kuchyňu,
aj, máš hezkú dceru,
ukrademe ti ju.

Šak sem zamykala
z ocele zámečkem,
přišel tam syneček,
otevřel slovečkem. (Sušil, 1058. Otevření slovečkem, s. 353)

Právě partner dcery, milý či manžel, bývá další postavou v lidových písních

s tématem vztahu matky a dcery a často do tohoto vztahu vnáší nějaký konflikt. Matka zasahuje dceři do výběru partnera a nezřídka také rozhoduje, koho si dcera vezme. Když je muž podle matky pro dceru nevhodný, zakazuje jí stýkat se s ním. Matka v lidových písních často vystupuje velmi přísně a autoritativně, a když se dcera protíví jejímu názoru, neváhá ji potrestat.

Synečku, zlá rada,
maměnka kázala,
dyž ty přindeš pod okénko,
abych tě zahнала. (Sušil, 873. Příkaz a láska, s. 302)

Pověz mně, mamulko, pověz první ráz,
pověz první ráz, kemu mia chováš

a kemu mia dáš.

Chovám ťa, dceruško, chovám mladému,
chovám mladému, dám ťa starému,
dám ťa starému.

Néni mně, mamulko, néni mně kvůli,
néni mně kvůli, všecko mia bolí,
všecko mia bolí. (Sušil, 1061. Mladý a starý, s. 353 – 354)

Pod', synečku, pod' ke mně,
já ti povím, co je mně.

Ai, bolí mia hlavička,
pobila mia matička.

Prečo že ťa pobila?
Keď som teba lúbila. (Sušil, 748. Bití pro lásku, s. 267)

I matka mladého muže synovi schvaluje či neschvaluje vybranou dívku. Slovo matky má v lidových písních obecně při výběru partnera velkou váhu. Když matka nesouhlasí, je to velká překážka k uskutečnění vztahu. Často hraje roli hmotné zajištění potencionální nevěsty či ženicha. Pokud jsou nemajetní, šance na matčino svolení se snižují.

Na suché jabloni,
na suché halózce;
včil mě tvá maměnka
za nevěsto nesce.

Vona za nevěsto
a já jo za matku,
večítala by mně,
že já nemám statku. (Sušil, 607. Bývalost, s. 231)

Ta její macička,
dy se dovědzěla,

hnědky Janičkovi
naproci běžela;
běžela,
z dalekej krajiny vitala.

Vitam cě, Janičku,
z dalekej krajiny,
něbudžeš ty mici
z moji dcerky ženy.
Chudobnys,
pro moju dcerušku něrovnys. (Sušil, 1074. Nerovný, s. 357)

I v písních, ve kterých se milenci postaví matčině přání, je zřetelná autorita matky, vůči které se mladí lidé musí vymezovat.

Hněvajú se aj mamička,
nedajú mně chtět Janička.

Věru já jim nepřestanu,
pokud' si ho nedostanu. (Sušil, 1016. Hněv neplaten, s. 342)

A můj milý šohajínku, má maměnka kázala,
dyž ty přindeš pod okénko, abych tebe zahнала.
A já to neudělám,
a já tebe ráda mám.
Dyž ty přindeš pod okénko, já na tebe zavolám. (Sušil, 1815. Láska, děva, žena, s. 563)

Matka v lidových písních ovšem nebývá vždy jen autoritativní, ale také bývá pro dceru rádkyní při důležitých rozhodnutích a dcera se na ni s důvěrou obrací.

Zelený víneček
na hlavě prokvetá,
volačí syneček

ode mňa ho pýtá.

Nepytaj, nepytaj
ode mňa od samej,
ale si ho pytaj
od mamičky mojej.

Mamičko má milá,
mám-li mu ho dáti,
nebo si ho nechať
déle prokvétati? (Sušil, 1100. Věneček, s. 363-364)

Po svatbě odchází dcera od matky za svým mužem. Mezi svatebními písněmi nechybějí písně o loučení s matkou, ve kterých jí dcera děkuje za výchovu. Matčin vliv na dceru se dívčíným provdáním oslabuje.

Děkuju, vam, mamičko,
děkuju vam stara,
co ste vy mne chovaly,
dy sem byla mala. (Sušil, 1135. Netajení, s. 374)

»Moje mila dceruško,
němom tobě co dać,
něch si Pan Bůh ščesci do,
budu ci vinšovać.«

Moja milo mamičko,
co by scě mi dali?
Něch vom Pan Bůh ščesci do,
že scě mě chovali. (Sušil, 1234. Při loučení se, s. 397)

Ješče sa vás, má maměnko,
zoptat mám,

s váma-li já, má maměnko,
zostat mám.

Ne se mnú, moja dceruško,
ne se mnú,
kohos ty si vyvolila,
ten s tebú! (Sušil, 1212. Při odbírání se nevěsty od rodičův, s. 391)

Pro dceru je v lidových písních těžké se od matky odpoutat a odejít za mužem založit novou rodinu, protože vztah k matce je velmi silný. Pouto mezi matkou a dcerou zde většinou přetrvává i po dívčině provdání a dcera dále hledá u matky útěchu, pokud se něco v partnerských vztazích nedaří. Matka se jí v těchto situacích většinou zastává, ale pokud se dcera vdala proti její vůli, neposkytne jí útěchu ani ona.

Dy sem byla u maměnky svojí,
strojila mia jako jabko v poli;
ona mia strojila,
leda mia vyzbyla,
a já nebožátko musím od ní. (Sušil, 1213. Při odbírání se nevěsty od rodičův, s. 392)

Ach, Bože, můj Bože,
což je mi tež zle!
Němom jo žadneho,
co mne ltuje.
Podzcě, mo mamičko,
sivo holubičko,
politujcěž mne.

A mamička idzě,
dveři odviro,
na svojeho zacja
ručičku dviho:

Počkaj, zacju ostre,
něbij moji dcere,
to je krev moja. (Sušil, 1271. Zlé vdání, s. 406)

Nepřišla jsem já, maměnko milá,
leluju lámati,
ale sem přišla, maměnko milá,
sobě stěžovati.
(...)

Nechod', dcero má, nechod', má dcero,
křivdu žalovati.
Když jsi to chtěla, to jsi se, dcero,
měla nevdávati. (Sušil, 1328. Daleko provdaná, s. 422)

3.5 „**Matka – macecha**“; „**matka – tchyně**“

Za opak typické matky je v lidových písních považována **macecha**. Je s ní zde spojen velmi negativní stereotyp. Zatímco vlastní matka je v lidových písních milující a pečující, ta nevlastní dítěti ubližuje.

Něnit' mi to mama,
a je to macocha.

Dy mi chleba kraje,
to mi ho nepřaje.

A dy mi ho dava,
v popele ho vala.

Dy mne ona češe,
to krev ze mne teče.

Dy košulku dava,
to mne pošlahava. (Sušil, 339. Sirotek, s. 150 – 151)

Z rodinných vztahů mezi ženami se v lidových písních tematizuje také **vztah snachy a tchyně**, který bývá většinou konfliktní. Typická tchyně se zde chová ke snadě, která se jí přistěhovala do domu, „macešsky“ a mladá žena hořce vzpomíná, jak dobře se měla u své vlastní matky.

A já sem sa báua
tej tvojej matere,
dyž ona má jazyk
ze samej ocele.

Neboj sa, Aničko,
tej mojej matere,
šak ona ten jazyk
do roka zedere.

»A dyž ho zedere,
dá ho oceuovat
a mně nebožátku
bude ubližovat.« (Sušil, 1152. Již naše, s. 378)

Děvečko, děvečko
dobrego chovani,
už ti tak něbudě,
jak bylo u mamy.

U mamy si jedla
žitne haluščky,
a včilej musíš jest'
dost' chore klusečky. (Sušil, 1285. Změna, s. 410)

3.6 „Žena – muž“

Jak už bylo řečeno, ve velké většině lidových písní, ve kterých vystupuje žena, se zároveň

nějakým způsobem tematizuje její vztah k muži. Setkávají se zde oba členové opozice „muž – žena“, a tak vynikají jejich typické vlastnosti a atributy s nimi spojené.

Jedním ze stereotypů spojených se vztahem muže a ženy, které můžeme v lidových písních sledovat, je ten, že muži jsou při namlouvání mnohem aktivnější než ženy. Ženy jsou **pasivní** a **zdržlivé**. V lidových písních se nejprve dívky chlapcům brání, ale postupně se nechávají přemluvit.

Já naše dvířčka pantlama zavážu!

Šak já je rozvážu slovama dobrýma! (Dunovský, s. 50, moravská)

Já neotevru, to bych hřích měla,
zpovídat' bych se z toho musela! (Dunovský, s. 51, česká)

Chytni za provázek,
spadne ti řetázek,
tak se ta bránečka otevírá! (Dunovský, s. 50, česká)

Velmi důležitým projevem namlouvání je v lidové písni vzájemné předávání **darů** mezi zamilovanými: „Darem lásky byla barvená vejce i zdobené kraslice, které dávaly dívky o velikonoční pomlázce a za něž se mládenci odvděčovali perníkovým srdcem koupeným o pouti nebo na trhu, šátkem, stuhou a jinou krojovou součástí. (...) U těchto darů nebyla rozhodující a prvořadá jejich užitná nebo estetická hodnota, ale sám akt darování, v němž je darovaný předmět prostředníkem, skrytým symbolem vyznání; dar často nenáročný, skromný, ale hluboce obsažný, jemuž se někdy připisuje dokonce až magická moc“ (Frolec, 1984, s. 152-154).

Podle V. Frolce byla s darem spojena ustálená etiketa – způsob předávání a převzetí: „Dary srdce si předávali zamilovaní přímo, nebo je nechávali „zapomenuté“ na takovém místě, aby je chlapec či dívka našli (...) Respektování vzájemnosti vyžaduje, aby dar byl při první příležitosti oplacen; ve stejné i vyšší hodnotě, ale i v hodnotě symbolické. Nejde však o směnu zboží, předmět za předmět; hodnota, která se za obdarování vrací, se opět chápe jako dar. Výměna darů lásky představuje symbolické jednání směřující k navázání a upevnění

erotických vztahů“ (Frolec, 1984, s. 152–153).

Přijetí daru bylo zavazujícím příslibem lásky, kdežto jeho navrácení znamenalo zrušení milostného vztahu.

Překrásný synečku,
kdes ty pantle vzal?
Hejdum hej, kdes ty pantle vzal?

Od panny Marjánky
daru jsem dostal,
hejdum, hej, daru jsem dostal.

Překrásný synečku,
co si za ně dal?
Hejdum, hej, co si za ně dal?

Na zelenou sukni
jsem jí daroval,
hejdum, hej, jsem jí daroval. (Sušil, 1046. Dary, s. 349)

Vrať mně, Andulko, bílé šátek,
šak jož naša láska jde nazpátek.

Te mně, Janičko, můj červené,
a dež te nebodeš, bode jiné. (Sušil, 1059. Vrácené dary, s. 353)

V lidové písni je pro dívku v podstatě nejdůležitější věcí najít vhodného partnera, **vdát se** a založit rodinu (pro ženy, které dříve nevydělávaly peníze, bylo velmi důležité se včas provdat i z existenčních důvodů). Nemít milého tu znamená pro dívku neúspěch a důvod k velkému smutku.

Sobotěnky, neděle
može pro mě nebyt,
a já nemám milého,
nemá k nám kdo chodit.

Nemám milého, nemám,
ale si ho hledám,
najít si ho nemožu,
potěš mě Pán Bůh sám. (Sušil, 843. Také dobře, s. 293)

Největší vyhlídky na sňatek mají v lidové písni ženy **mladé**, s přibývajícím věkem je těžší se provdat. Naopak příliš mladé dívky ještě nápadníky odhánějí. Svatba podle lidové písně nesmí být ani příliš brzy, ani příliš pozdě.

Už sa fašaň krátí,
už sa nenavrátí,
staré dívky lajú,
že sa nevydajú.

Hlubočí, hlubočí,
tam sa voda točí,
kdo frajera nemá,
nech tam do ní skočí. (Sušil, 969. Nejmění neželné, s. 328)

Nemám, nedám
jablíčka se stromu trhati,
musíte času dočkati;
jsou ještě zelené,
až budou červené,
potom přijďte k nám! (Dunovský, s. 27, česká)

Najít partnera a vdát se byla dříve pro ženu téměř nezbytnost. Lidové písně proto ženám radí, aby si moc nevybíraly, protože jinak hrozí, že již pro ně nezbude žádný dobrý muž a zůstanou nakonec samy.

Vybirala sobě
mezi mladencami
jako lesny ptaček
mezi malinami.

Vybirala sobě,
jež sobě přebrala,
jež tu najkyslejšu
malinu dostala. (Sušil, 988. Ztracený věnec, s. 334)

Nevybírej, nepřebírej,
abys nepřebrala,
aby si ty nedostala,
čeho bys neráda.

Císař pro tě nepřijede,
ani pán od stavu;
nevybírej, nepřebírej,
tu ti dávám radu. (Sušil, 733. Rada, s. 263)

Větší šance na sňatek mají v lidové písni dívky **bohaté** a **pracovité**. O chudou neprojeví mládenci příliš zájem nebo vztahu brání jejich rodiče. Lenost je v lidových písních považována za velmi negativní vlastnost a líné ženě není nic platná ani její krása – stejně není pro mladé muže perspektivní nevěsta.

Bohotící mládenci takovi só,
chudobnýho děvčete si nevšímnó.
Po bohatých vočma točí:
Chudobná děvčico, jdi mně z vočí. (Sušil, 457. Chudobná děva, s. 195)

Nechcu ti, panenke, nechcu ti,
jsó lidi na světě, znajó ti,
neráda stáváš,
kravám nedáváš,
na trávu nechodíváš. (Sušil, 1513. Líná, s. 478)

Chodijá chlapani po ulici,
děvčata skupujú,
vyšla jedna stará máti:
Kupte vy si moju.

A my si vašej nekúpíme,
vaša je lenivá,
štyry týdně hrnce močí,
na pátý umývá. (Sušil, 1987. Hospodářství, s. 606)

Jsi ty hospodyňka,
dobrá roznosiuka;
roznosiuas zelé
židom do Veselé.

K muzice jsi dívka,
krávu ti zvalí slípka;
rukávečky tenké,
a robota v pekle. (Sušil, 1490. Hospodářství špatné, s. 472)

Lidová píseň sice dívce na jedné straně doporučuje, aby nebyla, co se mužů týče, příliš vybíravá, ovšem na druhé straně také upozorňuje na to, co způsobuje zaručené neshody v partnerských vztazích: jsou to **věkově nevyvážené páry**. Pokud je jeden z partnerů výrazně starší, je vztah v lidových písních vždy brán jako problematický. Mladé dívky dávají přednost mladým chlapcům a se starým mužem jsou nešťastné.

Než bych sobě vdovca
plesnivého vzala,
radši bych já, radši
do vody skočila.
(...)

Ty vdovcovy fúsa
radovaly by se,
moje černé oči
naplakaly by se.

Ta vdovcova brada
jako drobná sečka,
ona by popchala
moje bílé líčka. (Sušil, 417. Vdovec nemil, s. 183)

Ach, slobodo milá,
na co si mně dala
toho chlapa starého?
Ani s ním posedět,
ani s ním promluvit,
ani hledět na něho! (Sušil, 1355. Nemilý manžel, s. 434)

Starý mladé nic nevěří,
zaléhá jí ode dveří,
ahaha, ahahú, ode dveří.

Pust' mě, starý, ven z komory;
co mne ta hlavěnka bolí!
(...)

Ze sedničky vykročila,
devět plotů přeskočila.

Ten desátý byl vysoký,
tam byl synek černovoký.

Od včera do svítání
tam se spolu milovali. (Sušil, 320. Starý a mladá, s. 142)

Také staré ženy jsou jako nevěsty v lidových písních absolutně nežádoucí. Písně se o nich zmiňují nelichotivě a posměšně a muži si je zde berou jen pro peníze. Typická nevěsta je tedy v lidové písni mladá. Stará žena dělá mladému muži ostudu, kdežto na mladou je pyšný.

A co mně dáš, to mně dáš,
Pane Bože věčný,
ja, edem mně nedávej
starej baby s dětmi.

A ta stará dudle

jako pivná bečka,
a mladá podskakuje
jako veverečka.

Dáme starej osucha,
aby ho žuchlala,
tej mladej na střeвиčky,
aby si šupkala. (Sušil, 1110. Žádба, s. 369)

Neber sobě, můj synečku,
pro peníze babu,
kde s ňú půjdeš, šohajičku,
pro velikú haňbu?
Druhý půjde s mladú,
ty se starú babú,
uděláš si, můj synečku,
mezi lidma haňbu. (Sušil, 1950. Manželství, s. 596)

Lidové písně však tematizují i nešťastné vztahy milenců podobného věku.

V lidových písních můžeme nalézt stereotyp, podle nějž jsou to častěji muži než ženy, kdo opouští partnera, ženy jsou **věrnější**. Pro dívku zde bývá rozchod těžký, protože se snižují její šance vdát se. Nejednou vyčítá chlapci, že jí slíbil sňatek a svůj slib nedodržel.

Bolí mě hlavěnka,
jak mě nemá bolet?
Dyž mně šohajiček
došel vypovědět.
(...)

Zlá novina přišla
od mého milého,
abych se vdávala,
esli mam iného. (Sušil, 672. Zlá novina, s. 248)

Dyž sem plela len, nevěděla sem,
že mě mé srdečko bolí,

že mně milý k jiné chodí,
nevěděla sem. (Sušil, 619. Lítost, s. 234)

Slibovals mně, můj synečku,
že ty si mě vezmeš,
až sobě to jaré žito
pod hájičkem zežneš.

Už si sobě pod hájičkem
jaré žito zežal,
přece sis mě, můj synečku,
přece sis mě nevzal. (Sušil, 611. Slib neslibný, s. 232)

Nemíniu's sa ženit,
moheu's nezačínat,
mohli sa mně s tebú
ludé nevysmívat.

»Jestli to musí byt,
že si ťa musím vzít,
dyž na ťa pohlednu,
dycky ťa budu bit.« (Sušil, 468. Přípověď špatná, s. 198)

Celkově jsou tedy ženy v protikladu k mužům podle lidových písní **pasivnější**, ale také **stálejší** a **věrnější** v milostných vztazích. Na rozdíl od mužů mají ženy velkou **touhu provdat se** a jsou při výběru partnera **méně náročné**.

3.7 Shrnutí

V této kapitole jsme zkoumali obraz ženy obsažený v českých lidových písních. Zjistili jsme, že typická žena je podle lidové písně **krásná**. Krásné jsou na ní především oči, ústa a tváře a

také menší a štíhlá postava. Její krása je spojena zejména s mladostí a dívčím věkem. Typickou špatnou vlastností ženy je v lidových písních **pomlouvачnost**. Naproti tomu netypickými vlastnostmi ženy jsou **bojovnost**, **rozhodnost**, **energičnost** a **statečnost**. Tyto vlastnosti, které jinak bývají přisuzovány spíše mužům, se objevují pouze v písních komických či tematicky ojedinělých.

V lidových písních proti sobě stojí dívčí a dospělý věk ženy – panenství a ženství, předěl mezi nimi tvoří svatba. Typická mladá **dívka** podléhá **vůli rodičů**, zejména matky. S dívčím věkem je v lidové písni spojen **stud** a **zdrženlivost**. Velmi výrazným atributem mladé dívky je zde **panenství**, které je metaforicky nazýváno jejím největším bohatstvím, a také je jakýmsi potvrzením ctnostného života, dobré výchovy a dívčí čistoty. Svého panenství se smí zříci až po svatbě, čímž se stává plně dospělou ženou. Pokud o panenství přijde předčasně, vždy se jedná o narušení panujícího řádu, za které následuje trest – odsouzení společností a mizivá možnost provdat se. Najít si dobrého muže, vdát se a mít rodinu je přitom v lidových písních bytostná potřeba typické mladé dívky.

Významnou životní událostí je v lidové písni **svatba**, ve které se střetává množství důležitých aspektů života ženy. Je životním předělem, ve kterém se stýkají některé důležité opozice týkající se života ženy, jako je „**panenskost – ženskost**“, „**svoboda – ztráta svobody**“, „**mladost – stáří**“, „**radost – starost**“, „**krása – ztráta krásy**“. Svatbou se tedy z dívky stává žena a od této chvíle přebírá zodpovědnost za sebe i za druhé, za manžela i děti, které přijdou. Podle lidových písní tím pro ni končí období bezstarostnosti a zábavy. Postupně také začne ztrácet svoji krásu, s čímž je pro ni těžké se smířit, a často vzpomíná na své dívčí období jako na ztracený ráj.

Stáří ženy je v lidových písních tematizováno méně. Staré ženy se zde objevují nejčastěji jako komické figury – „baby“, jejichž typickou vlastností je **klevetivost** a také „**vdavekchtivost**“.

Mnoho lidových písní tematizuje **vztah matky a dcery**. Matku a dceru zde váže velmi silné pouto, které přetrvává i po provdání dcery. Matka je dceři autoritou, kterou dcera musí uposlechnout, a mívá hlavní slovo při výběru dceřina životního partnera. Zároveň je dceři rádkyní a ochránitelkou.

Typická matka je velmi starostlivá, pečuje o své potomky a dává jim lásku, ochranu a bezpečí. Jejím opakem je v lidových písních **macecha**, která je k nevlastním dětem nevraživá. Negativní stereotyp je v lidové písni spojen také s tchyní, která se k snaze často chová cize a nepřátelsky.

Věnovali jsme se také opozici „**muž – žena**“. Z textů lidových písní se dá usoudit, že ženy jsou **pasivnější** než muži. V lidových písních je pro ně charakteristická silná **touha provdat se**. Při výběru partnera jsou **méně náročné** než muži při výběru partnerky. Ženy jsou zde také popsány jako **věrnější** než muži. Nesoulad panuje v lidových písních mezi partnery, mezi nimiž je velký **věkový rozdíl**. Staří muži i staré ženy jsou jako manželé a manželky nežádoucí.

4 Žena v české frazeologii

4.1 Úvod

V této části práce budeme zkoumat jazykový obraz ženy v české frazeologii. Výzkumným materiálem tedy budou především česká přísloví a frazémy.

V první části kapitoly se zaměříme na přísloví o ženách. *Za vším hledej ženu* (Bitt.), říká známé přísloví, ovšem pokud zkoumáme česká přísloví o ženách, můžeme s nadsázkou říci, že obraz ženy v nich uložený by snad lépe vystihovalo „za vším špatným hledej ženu“. Jsou zde totiž tematizovány především negativní vlastnosti žen, což vytváří poněkud jednostranný obraz ženy. V příslovích o mužích však neplatí totéž, a nedá se tedy říci, že by přísloví obecně zaznamenávala především negativní vlastnosti lidí.

Karel Čapek vysvětluje převahu přísloví, která poukazují na negativní vlastnosti žen, s humorem sobě vlastním v předmluvě ke sbírce *Česká přísloví* (1931) skrze jeden stereotyp spojený se ženami: ženy nejsou „mudrlantky“ a nerady zobecňují a generalizují: „Mnoho je přísloví, která vyjadřují špatné zkušenosti s babami a ženskými; ale pokud vím, žádné přísloví se nešíří o špatných zkušenostech, které mají ženy s námi muži. Snad by z toho někdo soudil, že vcelku dělají muži horší zkušenosti

s ženami nežli ženy s mužskými. Já však myslím, že příčina je jinde: ne v tom, že muži odjakživa dělali horší zkušenosti, nýbrž v tom, že muži dělali přísloví, tj., odjakživa vyráběli generalisace; řekl bych, že generalisace náleží k sekundárním pohlavním znakům muže. Jsou moudré ženy, ale nebývají ženy mudrlantky; žena rozumuje spíše reálně, místo aby se pouštěla do věčných a obecných pravd. Žena mluví raději o lidech, muž mluví raději o světě a člověčenstvu. Žena řekne, že sousedova panička je nějaká pyšná; načež muž usoudí, že pýcha předchází pád, nebo něco podobně obecného. A není-li tomu tak, pak se dopouštím jen obyčejné a hrubé mužské generalisace, na svědectví toho, co bylo řečeno výše“ (Čapek, 1931, s. 11).

V příslovích se objevuje řada stereotypů, které nás ovlivňují a působí na naše vnímání reality: „Jako celovětné ustálené konstrukce jsou přísloví jazykovými a kulturními jevy označujícími predikační obsahy, které v určitém jazykovém společenství získaly status jednotného znaku a jako takové zakotvily v systému jazyka. Prísloví jakožto prvky jazyka na jedné straně pomáhají při poznání, osvojování a zacházení se skutečností, na druhé straně nás ovšem také nutí vnímat skutečnost

v jazykem předurčené struktuře“ (Bittnerová, Schindler, 2003 s. 277).

Cílem první části kapitoly Žena v českých příslovích je analyzovat přísloví o ženách a popsat stereotypy v nich uložené. Druhá část kapitoly, Ženské a mužské atributy v české frazeologii, se bude zabývat výzkumem ženských a mužských atributů tematizovaných v českých frazémeh a příslovích. Výzkum dokládá, že dříve byla obě pohlaví mnohem výrazněji diferencována než dnes.

4.2 Žena v českých příslovích

4.2.1 Typické vlastnosti žen v příslovích

4.2.1.1 Krása

Stejně jako v lidové písni je i v příslovích typickou vlastností žen **krása**[\[4\]](#). Rozdíl mezi lidovou písni a příslovím je ovšem v chápání krásy jako pozitivní, či naopak negativní vlastnosti. Zatímco v lidové písni jde jednoznačně o dobrou vlastnost žen, přísloví často pozitivitu ženské krásy zpochybňují.

Z přísloví vyplývá, že pro ženu je krása velmi důležitá zejména v mladém, dívčím věku, než se provdá. Její krása je v tomto období ceněna jako **bohatství**: *Krásná panna polovice věna* (Čel.); *Krása je nejlepším věnem žen* (Bitt.). Po svatbě dochází k proměně. Z krávy se stává (z pohledu muže) **starost**: *Krásná žena zbytečná starost* (Bitt.); *Pojmeš-li pěknou, tvá škoda* (Čel.). Hezká žena zůstává atraktivní i pro jiné muže a hrozí více nebezpečí nevěry: *Kdo má libého koně a pěknou ženu, nikdy není bez starosti* (Čel.); *Žena nehezká se znelíbí, a pěkná se mnohým zalíbí* (Kr.).

Dalšími stereotypy, které se v příslovích spojují s ženskou krásou, jsou **náročnost**, **marnivost** a **hloupost** krásných žen: *Pěkná žena dvojnásobná útrata, a často celá ztráta* (Bitt.); *Když má ženská hezké zuby, všechno je jí k smíchu* (Bitt.); *Chytří muži jsou zřídka krásní, krásné ženy jsou zřídka chytré* (Bitt.). Je zdůrazňována také **nedostatečnost** krásy jako jediné kvality ženy: *Kdo se ženil pro pouhou krásu, mívá v noci hody, a ve dne hlady* (Kr.); *Krása ženy nečiní muže bohatým* (Bitt.); *Nechval ženino tilko, ale chval její dílko* (Kr.).

V příslovích se tematizuje i **dočasnost** a **pomíjivost** krásy: *Kdo se žení pro krásu, ta trvá jen do času; kdo se žení pro statky, ty přichodí na zmatky; kdo se žení pro ctnost, ta trvá na věčnost* (Bitt.). Ztráta krásy je spojena především se stářím ženy: *Škoda je pěkný ženy a pěknýho koně, když zestárnou* (Bitt.).

Krása má v příslovích ambivalentní charakter. Na jedné straně je vnímána jako kladná vlastnost, „bohatství“ ženy, na druhé straně je s ní spojeno mnoho negativních stereotypů a přísloví varují před přeceňováním jejího významu. Z výše uvedeného je však zřejmé, že jde o vlastnost, která je se ženou pevně spjata.

4.2.1.2 Upovídánost, pomlouvačnost a hádavost

V příslovích můžeme najít řadu negativních stereotypizovaných vlastností žen. Jako typické záporné vlastnosti žen se objevují upovídánost, pomlouvačnost, hádavost a náládovost.

Rozšířený je stereotyp, že ženy zbytečně příliš mluví a jsou hádavé: *Ženské dílo a ženská řeč nemá nikdy konce* (Bitt.); *Kdyby všechny ženské byly bez jazyku, bylo by na světě málo křiku* (Bitt.); *Kdo nemá, s kým by se vadil, pojmi sobě ženu* (Bitt.). **Upovídánost** v příslovích vyjadřuje metafora (resp. metonymie) ženského **jazyka**, který je označován jako „ostrý“, „nezkrotný“: *Plaché zvíře okrotne: ale ženského jazyka zkrotiti nemůž* (Kr.); *Neřeže tolik ostrý meč jako lstivé ženy řeč* (Kr.). Zdůrazňuje se zejména **hádavost** žen vůči mužům: *Dokud sedí u matičky, to jsou krotky jak ovčičky; ale když se s muži svedou, tu teprv jim huby*

jedou (Kr.); *Šafránu nepřetřeš a ženy nepřepřeš* (Kr.).

Jako další negativní vlastnosti žen se v příslovích objevují **pomlouvačnost** a **nesnášenlivost**: *Žena smlčí každé tajemství, o němž neví* (Kr.); *Kde husy, tu štěbety, kde ženy, tu klevety* (Kr.); *Snázeji se dvacet pacholkův v jednom domě snese, nežli dvě ženy* (Bitt.); *neb větší sváda mezi nimi o jehlu a tkaničku, než mezi pacholky o vsi* (Kr.).

Častým tématem přísloví o ženách je ženský **pláč**. Pláč zde symbolizuje prostředek či zbraň, jíž si žena na muži vymáhá, po čem touží: *Slzy jsou zbraní ženy* (Bitt.); *U koně lejno, u psa moč, u ženy pláč: to vše když oni chtějí, mají hotové* (Červ.). Vyjadřuje také **náladovost** ženy: *Z ženského pláče smích* (Bitt.); *Ranní déšť a ženský pláč brzo přejde* (Bitt.); *Ženský pláč, babí hněv a psí kulhání nemá dlouhého panování* (Bitt.). Také mínění a city žen jsou podle přísloví nestálé: *Úmysly ženské jako trest [třtina] vrtké* (Kr.); *Žena muže želí, dokud nezevře zelí* (Dobr.).

4.2.1.3 Nedůvěryhodnost a další špatné vlastnosti

Výše zmíněné vlastnosti nejsou podle přísloví jedinými špatnými vlastnostmi žen. Přísloví také tematizují **nedůvěryhodnost** ženy: *Ženě a klínu nikdá nevěř* (Dobr.); *Nevěř ženské vůli, a koni v poli* (Bitt.); *Koni, psu a ženě nikdy nevěř* (Bitt.); *Když pes spí, žid přísahá, žena pláče, nevěř* (Kr.); *Panští slibové a ženští slibové za nemnoho stojí* (Červ.). Muži se radí, aby neprojevoval k ženě příliš vřelé city, protože by mohly být zneužity: *Nechval dne před večerem a ženu před smrtí* (Bitt.); *Koně chval teprv po měsíci, a ženu po roce* (Bitt.); *Ženu sluší milovati, ale toho na sobě jí nedati znáti* (Kr.). Nedůvěru k ženám vyjadřují i přísloví *Koně nepůjčuj, a ženu na hody nepouštěj* (Bitt.); *Kdo ženě své nevěří, stávej s oštípem u dveří* (Kr.).

Negativních vlastností se se ženami v příslovích spojuje opravdu mnoho. Je to například **chtivost** a **nenechavost**: *Ženskou chtivost těžko nasytiti* (Bitt.); *Žena žene, až dožene* (Kr.). Dále **vychytralost** a **nestálost**: *Žena muže ošidí, by očí měl co říčice* (Bitt.); *Ženská milost jest jako host* (Bitt.). Žena s převahou špatných vlastností je dokonce přirovnávána k živelní pohromě: *Ohně, povodně a zlé ženy uchovej nás, Pane!* (Bitt.).

V některých příslovích se odrážejí výrazně negativní stereotypy spojené se ženami. Podle nich žena provádí vždy něco nekalého, a muž ji proto může kdykoli trestat, protože vždy existuje nějaký důvod: *Ženě můžeš vždycky natlouct, ona už bude vědět proč* (Bitt.).

Podle těchto přísloví je žena dobrých vlastností zcela výjimečná, ojedinělá, netypická: *Žena věrná, milá, jest divná co vrána bílá* (Bitt.); *Hodná žena do roka umře* (Bitt.).

Všechna tato přísloví zakládají řadu negativních stereotypů a vytváří velmi negativní obraz ženy.

4.2.1.4 Ctnost a věrnost

Za dobrou ženu se v příslovích považuje žena ctnostná a věrná: *Ozdoba žen ctnost a dobré mravy* (Bitt.); *Věrnost a ne bohatstvo při ženě si žádej* (Bitt.). **Věrnost** je zde ceněna více než bohatství: *Málo po věně, není-li ctnost při ženě* (Bitt.). I muži jsou nabádáni k věrnosti a zodpovědnosti k ženě: *Žena nejsou housle, aby pohráv na stěnu pověsil* (Bitt.); *Tři věci žádného nepřinášejí užitku: cizé peníze počítati, cizího psa krmiti, cizí ženu objímati* (Kr.).

Věrnost a sexuální zdrženlivost ženám podle přísloví často chybí: *Ženská víra jako v plotě díra* [věrnost] (Kr.); *Která chválí cizí muže, snadno vstoupí v cizí lůže* (Kr.); *Žena opilá, kurva hotová* (Bitt.); *S koš očí by na pacholky vyházela* (Červ.).

4.2.2 Žena a muž

4.2.2.1 Svatba

Pokud můžeme soudit z přísloví, bytostnou touhou ženy je **provdát se** a nezůstat svobodná: *Lepší špatně vdaná, než dobře svobodná* (Bitt.). Pro dívku bylo dříve téměř nutností vdát se, aby ji měl kdo živit. Rodiče se snažili provdat ji co nejdříve: *Ožeň syna, kdy chceš, a vdej dceru, kdy můžeš* (Čel.); *Nejlépe dceru vdáti, když ženiši berou* (Bitt.); *Mnoho ženichů, žádný bráček* (Bitt.).

Mnohá přísloví se týkají **ženění**. Obsahují stereotyp spojený s ženami v roli manželky. Tematizuje se v nich například, jaké ženy jsou dobrými budoucími manželkami, a jaké by si naopak muži brát neměli a co by měli zajistit před svatbou. Oženění jako zásadní krok a **změnu** v životě tematizuje přísloví *Ženění, života změnění* (Bitt.). Zdůrazňuje se, že jde o volbu manželky na celý život a je nutné k ní přistupovat velmi zodpovědně: *Kvapné ženění, dlouhé zelení* (Bitt.); *První žena od Boha, druhá od lidí, třetí od ďábla* (Kr.); *Ženy*

nebudeš moci prodati pojma ji (Kr.); Žena není střevíc,

s nohy neodhodíš (Kr.); Smrt a žena od Boha souzena (Bitt.). Mužům se radí při výběru nevěsty obezřetnost: Než se ženíš, pošli uši mezi lidi (Bitt.); Nežeň se očima, ale ušima (Bitt.).

Příslloví také radí mužům najít ženu s podobným **hmotným zázemím**: *Kdo se ženíš, hledej sobě roveň (Bitt.). Ženění pro zisk působí problémy: Od bohatej ženy nič horšieho není (Kr.); Kdo se pro peníze žení, prodává svou svobodu (Bitt.).* Pokud má žena větší **majetek** než muž, opravňuje ji to k převzetí vůdčí mužské role: *Při velikém věnu, poslouchej muži ženu (Kr.).* Muži se proto doporučuje vzít si raději ženu nemajetnou: *Lépe s chudobnou chléb jísti, než s bohatou se hrýzti (Bitt.).* Důležitá je také **pracovitost** ženy, která je v příslovích podstatnější než její krása: *Nevyberaj ženu*

v tanci, ale v poli medzi ženci (Kr.); Kdo se ženíl pro pouhou krásu, mívá v noci hody a ve dne hlady (Bitt.).

Četná přísloví o manželství se týkají nesouladu mezi **věkově nerovnými páry**: *Řídká shoda, starý muž a mladá žena (Bitt.); Ořech tvrdý, zub červivý, mladá žena, kmet šedivý, toho spolku, radím, se střež, věc nejlepši jest rovná spřež (Kr.); Plaché koně, starý vůz, mladá žena, starý muž (Bitt.).* Problémy působí sňatek s výrazně mladší i starší ženou: *Starému muži mladá žena, smrt hotova (Kr.); Starý muž a mladá žena – jisté děti; mladý muž a stará žena – jisté bití (Bitt.).*

Ženění znamená v příslovích radost i starost: *Kdo sa žení, srdcu radost, hlave starost (Kr.).* **Starost** pro muže znamenala zejména povinnost hmotně zajistit rodinu: *Kdo se chce ženiti, musí peníze měniti (Bitt.); Smělý jest ten, kdo se dvěma se bije; ale smělejší, kdo se žení, nic nemaje (Kr.).*

Stereotyp ženatého muže je v příslovích spíše pozitivní: *Ranného setí a ženění nemusíš litovat (Bitt.); Pomoz, Bože, neženatému, ženatému už žena pomůže (Kr.).* Dobrá manželka je velmi oceňována: *Dobrá žena lepší než zlatý sloup (Čel.).*

4.2.2.2 Role ženy v manželství

Žena a muž tvoří podle přísloví v manželství jeden celek a nelze je od sebe oddělit: *Kde muž, tam i žena (Bitt.); Muž a žena jedna duše (Bitt.).* Jeden je součástí druhého: *Z dobré ženy muži čest (Bitt.); U mnohého muže jest nejchytřejší stránkou jeho žena (Bitt.).* Ženy mají podle přísloví na muže značný vliv a muži se bez nich neobejdou: *Dobrá žena dělá dobrého muže*

(Bitt.); *Víno, ženy z mnohých lidí blázný činí, všickni vidí* (Dobr.); *Adam musí mít svou Evu, které by ukázal, co udělal* (Bitt.).

Přísluví uchovávají tradiční rozdělení rolí mužů a žen. Zdůrazňuje se zde **podřízenost** ženy muži: *Žena jest vězeň muže svého* (stč. právní regule) (Kr.). Snahu muže podmanit si a ovládnout ženu vyjadřuje přísloví *Vodu, oheň a ženu těžko si podmaniti* (Bitt.). Podle stereotypu, který vytváří tato přísloví, je muž nadřazen ženě a ta ho musí poslouchat. Pokud ho neposlechne, zaslouží si od muže trest: *Která slepice nenese a káče a žena na svého muže kváče, která pak slepice kokrhá a žena se na svého muže potrhá – té slepici sluší upéci a ženě dáti kyjem po pleci* (Kr.). Některá přísloví jsou velmi protizenská, a dokonce nabádají muže k bití ženy: *Žena, osel a ořech, to spolu tré, hned požitečnější bývá ubité* (Bartoloměj Havlík z *Varvažova*) (Dobr.). Bití ženy se zde považuje nejen za zcela legitimní, ale dokonce za dobré a požehnané, naopak bití muže je absolutně nemyslitelné: *Kde muž stepe ženu, tutě byl anděl: a kde žena stepe muže, tutě byl čert* (Kr.).

Podřízené postavení ženy dokládají také přísloví *Ženu a ručnici můžeš ukázati, ale ne zapůjčiti* (Bitt.); *Koně, ženu a flintu nikdy nepůjčuj* (Bitt.), kde se mluví o ženě jako o majetku muže.

V některých příslovích se ženy snaží vymanit se ze svého podřízeného postavení a převzít mužskou vůdčí roli: *Žena chce v škorních muže choditi* (Dobr.). Tato snaha je vždy hodnocena negativně: *Běda mužům, kterým žena vládne* (Bitt.); *Kalhoty kde žena nosí, málokdy muž dobře kosí* (Bitt.); *S koněm nehraj, ženě se nepoddávej, peníze sám schovej, chceš-li ujíti škody* (Kr.). Podle tradiční ženské role uchované v příslovích má žena respektovat mužovy nároky: *Co muži draho, to bud' ženě svato* (Bitt.).

Hlavním polem působnosti ženy je v příslovích domácnost. I v domě má sice hlavní slovo muž, ale právě žena má za úkol z něj udělat dobrý domov a být strážkyní rodinného krbu: *Muž v domě hlavou, žena duší* (Bitt.); *Nestojí dům na zemi, ale na ženě* (Bitt.); *Žena v domě - „zlaté slóp“* (Dun.).

V těchto příslovích se opět odráží tradiční role ženy. Žena se má věnovat **domácím pracím**, nepřísluší jí o něčem rozhodovat ani dělat jiné věci, než ty, které se týkají domácnosti: *Žena umí lépe jehlou sítí než v soudě muže souditi* (Kr.); *Která čítá, zpívá, hude: div, dobrou-li ženou bude* (Kr.).

Typickou kladnou vlastností ženy – hospodyně je **šetrnost**: *Dobrá hospodyně dům střeže, a nešetrná ho v rukávě roznese* (Kr.); *Koruna, kterou žena ušetří, je tak dobrá jako ta, kterou muž vydělá* (Bitt.); *Nehospodárná žena majetek v zástěře roznese* (Bitt.). Požaduje se

po ní také **pracovitost** a **skromnost**: *Žena jako kněžna, a světnice nemetena* (Kr.); *Špatná hospodyně bývá, kterou slunce pod peřinou vidá* (Bitt.).

Přísluví *Ženská zástěra vše přikryje* (Bitt.) vyjadřuje, že ženinou rolí je také být ochránkyní rodinného soukromí a utajit před okolím případné rodinné neshody (a eventuálně také například domácí násilí).

4.2.3 Žena v různých obdobích života a v příbuzenských vztazích

4.2.3.1 Mladá dívka, panna

V příslovích se objevují ženy v různých životních etapách. Do svatby je žena dívkou, pannou. Je pod ochranou svých rodičů, kteří ji střeží, dokud nedospěje do věku vhodného k sňatku a nenajde správného ženicha, kterému ji rodiče mohou dát: *Děvče do dvanácti češ, do šestnácti střež, po šestnácti děkuj tomu, kdo vyvede dceru z domu* (Čel.); *Rodičové chovali dceru do věnce, a mužovi ji chovati do konce*. (Kr.). S dívčím věkem je spojeno hledání životního partnera a vymaňování se z vlivu rodičů: *Lepší se uhlídá pytel blech než mladé děvče* (Bitt.); *Holka bez hochy, ryba bez vody* (Bitt.); *Vono se říká, když holka mlátí nádobím, že se chce vdávat* (Bitt.).

Přísluví zdůrazňují potřebu dobré **výchovy** dívky: *Strom neštěpovaný, děvče nekáraný za nic nestojí* (Bitt.); *Těsta nepremísíš, dívky neprechváliš* (Bitt.). Kladně je u dívky hodnocena především pracovitost: *U děvčete jsou lepší mozoly než prstýnky* (Bitt.).

Pro mladou dívku bylo velmi důležité uchovat do svatby **panenství** a být zdrženlivá: *Kůň, panna a víno veliké čistoty potřebují* (Bitt.). Typická panna se vyznačuje studem a příliš na sebe neupozorňuje: *Bylina bez květu, panna bez studu řídko přichází k jakému užitku* (Kr.); *Sedávej panenku v koutě, jsi-li ctnostna, najdou tě* (Bitt.). Panenství je s mladou dívkou v příslovích pevně spojeno. Dívka, která o ně přišla předčasně, alespoň předstírá, že je stále panna: *Druhdy věnec nese a panenství ztraceno v lese* (Kr.); *Dobře panně, dokud klamá* (Kr.).

Rozdíl najdeme v příslovích ve vnímání panenství u mladé dívky a u starší ženy, která zůstala pannou a neprovdala se. Zatímco u mladé neprovdané dívky má její panenství

velkou hodnotu, u starší ženy je vnímáno spíše jako směšné: *Koloděje, kde zlé ženy anebo staré panny přemílají* (Bitt.).

4.2.3.2 Matka a dcera

Typickou vlastností matky je v příslovích **obětavost** a **láska** ke svým dětem: *Dítě špiní a dere, matka šije a pere* (Čel.); *Dítě za ruku, matku za srdce* (Kr.); *Matčiny ruce, i když bijí, měkky* (Čel.); *Matčina náruč je nejhebčí a nejměkčí polštář* (Bitt.). Matka má také u svých dětí **autoritu**, její slovo má velkou váhu: *Kulka se chybí, ale nechybí se matčino slovo* (Kr.); *Otcova kletba vysušuje a matčina z kořene vyvracuje* (Bitt.).

Zvlášť silné pouto je mezi matkou a dcerou (srov. též lidové písně v kapitole 3). Dcera se podle stereotypu, který odrážejí přísloví, začne své matce časem podobat: *Jaká matka, taková Katka* (Čel.); *Bera dceru hled' na matku (jaká jest)* (Kr.); *Jablko nedaleko padá od jabloně. Dcera nemnoho lepší bývá než matka* (Červ.). Pouto mezi matkou a dcerou není přerušeno ani novým sňatkem: *Nepojímej matky se dcerou, ať hlavy nezperou* (Červ.).

4.2.3.3 Macecha a tchyně

Zcela opačné konotace ve srovnání s vlastní matkou mají v příslovích matka nevlastní a tchyně. Obě jsou opakem milující, pečující matky a je s nimi spjat velmi negativní stereotyp. [5]

S macechou je spojeno **ubližování** nevlastnímu dítěti: *V lese medvěd v domě macecha* (Kr.); *Stěžuje si macecha, že pastorek smetany nechce, a jemu chud'átku dej třeba syrovátku* (Kr.).

Negativní konotace má i tchyně – *Tchyně a uzený je nejlepší studený* (Bitt.); *Každá tchyně velká svině* (Bitt.) – a to především tchyně nevěsty: *Každá švekruše zlá na nevěstu* (Kr.). Nevěsta se dříve po svatbě stěhovala k rodině svého muže. Podle přísloví ji nová rodina často zcela nepřijme a dívá se na ni stále jako na cizí: *Kočku bijí, a nevěstu míní* (Kr.). *Kto má céry, má rodinu: kto má synov, má cudzinu (Zeťové bývají lepší než nevěsty.)* (Kr.).

4.2.3.4 Vdova

I s vdovami je v příslovích spojena řada stereotypů. Smrtí muže ztrácejí určitý společenský status, vážnost vdané ženy, a také ochranu. Příslví o vdovách říkají, že jsou často vystaveny **pomluvám**: *Úškubná semena, v poli hrách a řepa, v lidech vdova a panna (Každému jsou na ráně.)* (Kr.); *Šij, vdovo, široké rukávy, budeš míti več pomluvu klásti* (Kr.). Opět se zde tematizuje touha ženy se provdat a nezůstat bez muže: *Vdova, než prvnímu muži paty ustydnou, divně si vede* (Kr.). S vdovou je spojena **svéhlavost** a vymanění se z podřízenosti muži: *Vdovička, svá volička* (Červ.); *Nebezpečno dostati koně po smělém jezdcí a vdovu po smělém muži* (Kr.).

4.2.3.5 Stará žena, bába/baba

Velmi negativní stereotyp vytvářejí přísloví o starých ženách. Staré ženy zde vystupují jako „baba“, které škodí ostatním a postrádají jakékoli dobré vlastnosti. Často se v příslovích vyskytují společně s postavou **čerta** či d'ábla, s kterou jsou srovnávány: *Kde baba, tu netřeba čerta* (Bitt.); *S babou i čert soud prohrál* (Bitt.); *V dvou babách vězí tři čerti* (Bitt.); *Křesťan skrze žida, jako čert skrze babu (bývá ošizen)* (Bitt.). „Baba“ dokonce způsobuje větší zlo než d'ábel: *Kam d'ábel nemůže, tam babu pošle* (Bitt.); *Co nemůže d'ábel dovésti, to baba vše hledí svésti* (Kr.).

„Baba“ je v příslovích vždy synonymem něčeho špatného: *Štír, had a žába, mnich, čert a bába, žid, Němec a ovn, to vše sobě rovn* (Červ.). Bývá spojována s nemocemi či s nějakou **přítěží**: *Sto bab, sto nemocí* (Bitt.); *Baba s vozu, kolům lehčeji* (Červ.). Její typickou vlastností je **zbabělost** (slovo *zbabělost* je od slova *baba* odvozeno): *I baba za zdí smělejší* (Kr.).

Jak již bylo řečeno, typická žena se chce provdat. Podle přísloví ani starší ženy neopouští touha vdát se, ovšem tato touha působí ve starším věku poněkud směšně: *Baba, dokiaľ si trúfa kašu prehryznúť, ráda sa vydáva* (Kr.) a *Kde děvčat nemají, i báby se vdávají* (Bitt.).

4.3 Ženské a mužské atributy v české frazeologii

Následující výzkum je inspirován článkem polské lingvistky Anny Krawczyk-Tyrpa *Atributy*

mężczyzn i kobiet utrwalone w polszczyźnie (1999). A. Krawczyk-Tyrpa v této studii zkoumá na základě frazeologie mužské a ženské atributy v polštině. Pokusili jsme se o podobný výzkum v češtině, ovšem zaměřili jsme se vzhledem k tématu naší práce především na atributy ženské. Krawczyk-Tyrpa píše, že dříve byly v mnoha ohledech výraznější rozdíly mezi oběma pohlavími než dnes. Byly více diferencovány role mužů a žen, jejich vzhled a způsob oblékání a také práce se výrazněji dělily na mužské a ženské. V dnešní době se tyto rozdíly stírají a dochází k promíchání tradičních rolí: „Doba, ve které žijeme, (...) je (mimo jiné) dobou stírání rozdílů v oblasti pohlaví. Slyšíme o transvestitech, o „manželstvích“ homosexuálů. Na ulici vidíme mladé lidi, u kterých často nevíme, jak je oslovovat (pane?, paní?). Ani oblečení (kalhoty, tenisky), ani účes (vlasy dlouhé nebo oholené a dokonce obarvené), ani ozdoby (náušnice) nesignalizují jednoznačně pohlaví. (...) Otcové chodí na mateřskou dovolenou... Z této perspektivy se nabízí pohled zpět, abychom se přesvědčili, jak se tradiční, po staletí trvající rozdělení podle pohlaví promítlo do jazyka. Obě skupiny (muži i ženy) byly výrazně diferencovány podle vzhledu, oblečení i vykonávané práce. Zbytky tohoto obrazu najdeme v lexikalizovaných metonymiích (pars pro toto), ve frazeologii a příslovích“ (Krawczyk-Tyrpa, 1999, s. 427).

Z rozdílů ve vzhledu mužů a žen se ve frazeologii uplatňují především dva atributy: **dlouhé vlasy** jako typicky ženský atribut a **vousy** jako atribut mužský. Pro ženy byly dříve dlouhé vlasy nezbytné. Nosily je od paleolitu až do dvacátého století a móda krátkých vlasů nastala až před druhou světovou válkou. Tak se latinské přísloví *Mulieribus longam esse caesariem, brevem autem sensum* mohlo stát součástí folklóru mnoha národů. Toto přísloví je srozumitelné i bez klíčového slova žena: *Dlouhé vlasy, krátký rozum* (Bitt.). Dlouhé vlasy byly tak spojeny se ženou, že ji v tomto přísloví metonymicky zastupují. Vousy jsou naopak atributem ryze mužským. Přísloví *Kdyby měla paní teta vousy, byla by panem strýcem* (Bitt.) vyjadřuje, že žena vousy mít nemůže, a zároveň je vyzdvihuje jako podmínku, která stačí pro uznání za muže.

Co se týče rozdílů mezi pohlavími v oblékání, typicky ženským oděvem je ve frazeologii **sukně**. Pojmenování této části ženského oděvu se postupně přeneslo, podobně jako u dlouhých vlasů, na ženu samotnou, jak je patrné z frazémů *dívat se / ohlížet se za každou sukni; koukat po sukních; běhat za každou sukni; prohánět/honit sukně* či *otírat se o každou sukni* (SČFI). Všechny tyto frazémy vyjadřují erotickou přitažlivost žen pro muže (například *běhat za každou sukni* vykládá SČFI jako *mít silné, popř. nevybíravé sexuální zájmy a aktivně, neúnavně pronásledovat každou ženu a snažit se o milostný styk s ní; být velmi živý a neúnavný záletník*). Pro záletného muže máme v češtině také pojmenování

sukničkář (SSJČ). Podle A. Krawczyk-Tyrpa je sukně symbolem ženskosti také proto, že zakrývá tělo od pasu dolů a tedy přiléhá do intimních částí.

Místo sukně někdy vystupuje v obdobných významech zástěra: *je ve věku, kdy kluci blázní za zástěrami* (SSJČ). Záletníkovi se říká nejen sukničkář, ale také *zástěrkář* (SSJČ). Synonymem ke slovu *ženský* může být dokonce výraz *zástěrkový*, který znamená *projevující se ženskými pletichami* (SSJČ).

Sukně může metonymicky vyjadřovat také ženské vlastnosti. Pokud chceme popsat muže, který je v područí své ženy, řekneme o něm, že *chodí v sukni*. Frazém *chodit v sukních* vykládá SČFI jako *být ovládaný svou (dominantní) ženou, podřizovat se jí a ponižovat se tak*. Naopak **kalhoty** jsou symbolem mužskosti. O rozhodné ženě, která doma vládne a řídí rodinu, řekneme, že *chodí v kalhotách* (SČFI). Tento frazém vyjadřuje kontrast k tradičním rolím muže a ženy stejně jako přísloví *Kalhoty kde žena nosí, málokdy muž dobře kosí* (Bitt.). Podřízenost mužů ženám se objevuje také ve frazému *být pod pantoflem* (SČFI), protože pantofel byl dříve součástí ženského oděvu.

Všechna tato rčení a přísloví pocházejí z dob, kdy bylo oblečení pevně spjato s pohlavím a nebylo pochyb o tom, kdo co nosí. Proto záměna šatů (když si muž oblékne ženské šaty a žena mužské) vyjadřuje obrácení rolí.

Sukně je také spojena s **matkou** a její ochrannou rolí – například ve frazémech *držet se máminy sukně* nebo *držet se někoho za sukně* (SČFI), které znamenají nesamostatné chování a potřebu neustálé ochrany, rady a zastání.

Částí oděvu spjatou výhradně s vdanou ženou byl **čepec**. Odedávna existoval zvyk, že vdané ženy nosily zakrytou hlavu. Vše začínalo svatebním obřadem čepení, o kterém se zpívá v mnoha lidových písních: *A už je lóčka vesečená, už je Kačenka začepená. A kdož jo čepil? Všeci ledi, já se jo vezmo, mně se líbí* (Sušil, 1998, s. 389). Odtud také pochází frazém *být pod čepcem / dostat se / přijít pod čepce* (SČFI), který znamená *být vdaná, provdat se*. Čepce zde vyjadřuje přeneseně i důstojnost, povinnosti a způsob chování vdané ženy.

A. Krawczyk-Tyrpa rozebírá také dva atributy spojené s mužskými a ženskými činnostmi: **meč** a **přeslici**. Meč sloužil k boji a obraně a byl samozřejmě doménou mužské části šlechty. Předání přináleželo od dávných dob ženám. **Meč** byl symbolem mužské síly a odvahy, symbolizuje falus, mužskost a plodnost. Falický tvar jej spojuje

s oplodňující silou, a proto označuje mužskou linii rodu, po otci (srov. Krawczyk-Tyrpa, 1999, s. 431). Frazém *být příbuzný po meči* (SČFI), který se užívá u panovnických rodů (a aktualizovaně i v jiném prostředí), vykládá SČFI jako *být s někým příbuzný skrze otce. Vymřít*

po meči (SČFI) znamená *vymřít a skončit svou existenci posledním mužským potomkem*.

Přeslice jakožto atribut ženský je naopak symbolem rodové linie ze strany matky. Slovní spojení *po přeslici* (SČFI) značí buď potomka ženského pohlaví, nebo příbuzného v ženské linii rodu. *Vymřít po přeslici* (SČFI) znamená, že rod přestane existovat smrtí posledního ženského potomka.

Uvedené příklady z české frazeologie ukazují, že obě pohlaví byla dříve mnohem výrazněji diferencována podle vzhledu, oblečení a vykonávané práce, než je tomu dnes. Výše popsané atributy byly tak pevně spojeny buď se ženami, nebo s muži, že se často staly metonymií pro vyjádření daného pohlaví.

4.4 Shrnutí

Obraz ženy je v českých příslovích spíše negativní. Z typických vlastností ženy se tematizují především ty špatné. Negativní stereotypy spjaté se ženami objevující se

v příslovích jsou často spojené s řečí – jedná se o **přilišné mluvení**, **pomlouvачnost** a **hádavost**. Tyto vlastnosti bývají vyjadřovány metaforou ženského jazyka, s nímž se pojí adjektiva jako *ostrý* a *nezkrotný*. Typickou vlastností žen jsou podle přísloví také časté, nečekané **změny nálady a mínění** a z toho vyplývající **nedůvěryhodnost**. Náladovost v příslovích vyjadřuje zejména **ženský pláč**. Ženy mají podle přísloví mnoho špatných vlastností, kromě výše zmíněných jsou to například ještě **chtivost** a **vychytralost**. O ženě dobrých vlastností přísloví mluví jako o raritě.

Ambivalentní charakter má v příslovích ženská **krása**. Na jedné straně se na ni nahlíží jako na bohatství ženy, na druhé straně je zde vlastností méně důležitou a pomíjivou. V mnoha příslovích je tematizována také ženská **věrnost**, jež je u žen vyžadována a velmi ceněna.

Ženu v příslovích charakterizuje silná **touha provdat se**, která ji neopouští ani ve starším věku. Muži si vybírají především ženy krásné, pracovité a skromné. V manželství panuje striktní **rozdělení rolí**. Žena je **podřízena muži** a musí respektovat jeho vůdčí roli. Pokud ji nerespektuje, jedná se podle přísloví o narušení panujícího řádu, za které si zaslouží od muže trest. Ženinou rolí je **péče o děti a o domácnost**. V domácnosti má nezastupitelnou úlohu, je „duší domova“ a tmelícím prvkem rodiny.

Jako matka je **obětavá a pečující**, ale zároveň má velkou **autoritu** a rozhodné slovo.

Velmi silný vztah se utváří mezi **matkou a dcerou**. Dcera se stává jakousi pokračovatelkou své matky – s přibývajícím věkem se jí víc a víc podobá. Dokud se dcera neprovdá, podřizuje se autoritě rodičů, zejména matky, která ji vychovává a také hlídá a chrání. S mladou dívkou je spojeno **panenství**, které musí uchovat až do svatby. Typická panna se straní mužů, je stydlivá a zdrženlivá.

Velmi negativní stereotyp je spojen s **nevlastní matkou a tchyní**. Obě jsou protipólem milující, pečující vlastní matky. S nevlastní matkou se v příslovích spojuje nenávisť k nevlastním dětem, s tchyní především nenávisť ke snaze.

Výrazně negativní stereotyp je také spojen se starou ženou, **babou**. V příslovích baba nemá žádnou pozitivní vlastnost. Objevuje se zde často společně s postavou čerta či ďábla, kterého ještě předčí ve špatných činech.

Zvláštní postavení má v příslovích žena, která ztratila muže – **vdova**. Spojuje se s ní jednak svéhlavost a určité vymanění z podřízené ženské role, zároveň ovšem také spolu s mužem ztrácí ochranu a společensky prestižní status vdané paní.

Analýza českých přísloví o ženách i výzkum mužských a ženských atributů ve frazémeh a příslovích ukazují, že dříve byla **obě pohlaví mnohem výrazněji rozlišována**, než je tomu dnes. Hranice mezi nimi byly ostřejší a neprostupnější a také mužské a ženské role byly jasně stanoveny.

5.1 Úvod

Tato část práce se věnuje výzkumu obrazu ženy v českých anekdotách. Zabývá se především typickými vlastnostmi a chováním žen, respektive stereotypem s nimi spojeným, jak jej odrážejí české anekdoty o ženách.

Anekdoty jsou vhodným jazykovým materiálem pro výzkum stereotypů, protože jsou právě na vlastnostech stereotypu vystavěny: „Smějeme se jim [anekdotám] právě proto, že upozorňují na vlastnosti a na typické chování různých profesí, národností, obyvatel některých měst apod. Samozřejmě, že se nejedná o charakteristiky, které objektivně přísluší všem představitelům daných skupin, nejsou to ani vlastnosti podstatné, ale pouze vlastnosti typické a obvyklé. Právě na základě těchto vlastností jsou vytvářeny jazykově kulturní obrazy předmětů neboli stereotypy“ (Šlédrová, 2003a, s. 73).

Vlastnosti stereotypu, na kterých jsou anekdoty založeny, všichni, jakožto členové určitého jazykového a kulturního společenství, známe a sdílíme, a právě proto těmto anekdotám rozumíme a můžeme se jim smát. Kdybychom vlastnosti stereotypu, s kterými pracují anekdoty, neznali, nemohli bychom jim vůbec rozumět.

„S kým jsi to vykládala dvě hodiny přede dveřmi?“

„Se sousedkou, spěchala, proto neměla čas jít dovnitř...“ (An.)

Pokud by například v této anekdotě místo žen figurovali muži, s nejvyšší pravděpodobností bychom ji vůbec nepovažovali za vtipnou, protože s muži není spojena jako typická vlastnost upovídánost. Anekdoty jsou tedy založeny na vlastnostech stereotypu, o nichž se předpokládá, že je všichni znají, sdílejí.

Naším cílem bude analyzovat anekdoty a popsat stereotyp ženy v nich uložený. Inspirací při analýze nám bude výzkum stereotypů v českých anekdotách J. Šlédrové, která se zabývala mimo jiné i anekdotami o ženách. Upozorňuje na důležitý fakt, že vtipy o ženách vymyšlejí a vyprávějí především muži: „Jaké vtipy se vyprávějí o ženách? Je třeba zmínit, že vyprávěči těchto vtipů bývají muži. Ti upozorňují, že ženy by měly být v područí svých mužů, měly by je poslouchat, čemuž se ony brání, většinou ženy mají na svých mužích finanční prostředky, ženy by měly být pracovité, často bývají mužům na obtíž, málokdy jsou inteligentní, žena by měla oplývat fyzickou krásou, aby se s ní muž mohl chlubit“ (Šlédrová, 2003a, s. 75).

Tyto anekdoty tak odrážejí zejména mužský pohled na ženy a jedná se v nich tedy spíše o heterostereotyp. Jistě také z tohoto důvodu se zde objevují (stejně jako v příslovích) především negativní vlastnosti žen. Akcentování negativních vlastností se dá vysvětlit i samotnou povahou anekdoty (jako žánru), protože pro anekdotu je typické, že bývá pojata jako výsměch lidským slabostem.

V první části této kapitoly se budeme věnovat typickým vlastnostem žen, které se objevují v českých anekdotách, v druhé části se budeme zabývat podrobněji stereotypem spojeným s manželkou a tchyní.

5.2 Typické vlastnosti žen v anekdotách

5.2.1 Krása a marnivost

Stejně jako v lidových písních, příslovích a slovníkových definicích je i v anekdotách typickou ženskou vlastností **krása**. Je zde však obsažena spíše implicitně, především skrze **marnivost** a obavu ze **ztráty krásy stárnutím**.

Pokud se podíváme do SSJČ na heslo *marnivý*, najdeme zde jako jednu z definic *mající zálibu (často rozmařilou) v zdobení svého zevnějšku* a jako typická slovní spojení SSJČ uvádí *marnivá žena, marnivá slečna*, u substantiva *marnivost* spojení *ženská marnivost*. V tomto významu se marnivost jako typická ženská vlastnost objevuje také v anekdotách. Podle nich ženy stále myslí na to, jak vypadají, a jejich vizáž je pro ně důležitější než vše ostatní.

Manžel budí v noci ženu: „Rychle vstávej, hoří!“

„A co myslíš,“ odvětil ještě napůl spící žena, „jaké si mám obléct šaty? Ty kytičkované, nebo s proužky?“ (Žen.)

Marnivost žen je v anekdotách demonstrována především jejich potřebou neustále si kupovat nové **oblečení**. Podle typického scénáře anekdot si ženy následně vymýšlejí výmluvy před svými muži, aby skryly skutečnost, že za šatstvo utratily velké sumy peněz, nebo se různými podvody snaží ze svých mužů peníze na nákup oblečení vylákat. Muži odsuzují

marnivost žen a především jejich nehospodárnost – „dobrá“ manželka má být šetrná a skromná.

„Miláčku, dneska jsem projela tři křižovatky na červenou a nikdo mě nezastavil ani nepokutoval.“

„No tak to je vážně skvělé.“

„Vid'. Proto jsem si za peníze, které jsem takhle ušetřila, koupila kabelku.“ (Žen.)

„Už zase chceš nový kožich? Vždyť ho nosíš teprve čtyři roky!“

„A ty roky, co ho nosila ta zvířata, nepočítáš?“ (Žen.)

Manželé právě zapíjejí příchod nového roku, když manželka náhle zesmutní.

„Co je, co se ti stalo?“ ptá se starostlivý manžel.

„Ale, právě jsem si uvědomila, že mám všechny šaty od loňska,“ povzdychne si žena. (Žen.)

Typická žena podle anekdot neustále touží být krásnější a snaží se krásu získat a udržet všemi prostředky. Velké množství vtipů vypráví o ženách držících různé **diety**, aby zvýšily svoji krásu. Tyto anekdoty souvisejí s dnešním kultem krásy štíhlého těla.

Had svádí Evu: „Evo, vezmi si to jablko, poznáš rozdíl mezi dobrým a zlým.“

„Nevezmu.“

„Když si to jablko vezmeš, budeš jako bůh.“

„Nevezmu.“

Had už je v koncích, tak se zamyslí a plácne se ocasem do čela – vždyť je to přeci ženská!

„Evo, vezmi si to jablíčko, nejsou v něm žádné kalorie.“

„Chramst!“ (Žen.)

Potkají se dvě přítelkyně:

„Prosím tě, co s tebou je, strašně jsi zhubla!“

„Podvádí mě manžel a to mě trápí tak, že hubnu.“

„Tak se nech rozvést!“

„To nemůžu.“

„Proč bys nemohla?“

„Potřebuju shodit ještě aspoň deset kilo...“ (An.)

Krásu je v anekdotách spojena s mládím ženy, **stárnoucí žena** krásu ztrácí. Ženy se proto stárnutí a ztrátě krásy brání a vynakládají velké úsilí na její uchování.

Víte, jaký je rozdíl mezi přitažlivostí ženskou a přitažlivostí zemskou?

Žádný. Obou ubývá. Zemské přitažlivosti s výškou a ženské s věkem... (An.)

Potkají se po letech dva kamarádi.

„Tak co, je tvoje žena pořád ještě taková kočka, jako když jste se seznámili?“ škádlí jeden druhého.

„Je, jen jí to trvá o půl hodiny déle.“ (Žen.)

„Tak si představ, že moje žena dala pět set korun za bahenní masku!“

„A pomohla jí alespoň?“

„No, dva dny to bylo docela dobré, ale pak to z ní slezlo.“ (Žen.)

Se stárnutím ženy je spojen spíše negativní stereotyp (srov. slovníkové definice, lidové písně a přísloví). Zřejmě i z tohoto důvodu **věk** ženy obecně představuje v naší společnosti určité tabu, které se promítá i do anekdot. Podle nich ženy nerady přiznávají svůj věk, často prý lžou o tom, kolik je jim skutečně let, a dělají se mladšími.

Jedna žena se všude vydávala za třicetiletou. Jeden muž, který o tom pochyboval, se zeptal jejího manžela, kolik je jí let.

„Bude asi pravda, co moje žena říká, protože to už opakuje deset let.“ (An.)

Povídá madam svému společníkovi:

„Zkuste uhádnout, kolik mám roků?“

„Skutečně nevím, madam, ale v každém případě nevypadáte na tolik!“ (An.)

V práci se ženy začaly hádat. Do kanceláře vešel vedoucí, aby udělal pořádek.

„Ticho!“ vykřikl. „Ať mluví ta nejstarší!“

V tu chvíli všechny zmlkly. (An.)

Ani mladé a krásné ženy však nejsou vnímány jednoznačně pozitivně. Stejně jako v příslovích je i v anekdotách s krásnými ženami spojen stereotyp, že jsou pouze krásné, ale nemají jiné kvality – **nejsou chytré a nic neumějí**. Zřejmě v souvislosti s tímto stereotypem se utvořil také zvláštní, specifický typ anekdot – vtipy o blondýnách. Blondýny v nich vystupují jako ženy, které jsou velmi marnivé, jejich jedinou starostí je péče o zevnějšek a jsou velmi hloupé a naivní.

“Budoucnost už mám naplánovanou,” svěřuje se syn otci. „Až se budu chtít ženit, najdu si nějakou krásnou dívku a dobrou kuchařku.“

„Tak to si dej pozor, aby tě nezavřeli za bigamii,” varuje ho otec. (Žen.)

Jak umírají mozkové buňky blondýn?

Osamoceně. (An.)

Jak utopíte blondýnu?

Dáte na dno bazénu zrcadlo. (An.)

Co mají společného UFO a chytrá blondýna?

O obojím se často mluví, ale nikdo nedokázal jejich existenci. (An.)

5.2.2 Upovídánost

Další typickou vlastností žen je v anekdotách (stejně jako v příslovích) **upovídánost**. Ženy prý mluví neustále a žádný čas pro ně není dost dlouhý, aby stihly vše dopovědět.

Dvě ženy spolu dvacet let sdílí jednu vězeňskou celu. Na svobodu jsou propuštěny ve stejný den. Když stojí před branami věznice, obě zamáčknou slzu a jedna povídá: „Víš co? Stav se dneska večer, abych ti to mohla dopovědět.“ (Žen.)

Ptá se večer v posteli manžel: „Mám natáhnout budík, nebo budeš mluvit až do rána?“ (Žen.)

Tuto vlastnost zde přisuzují ženám muži a považují ji za velmi negativní. Pokud můžeme soudit z anekdot, muži více oceňují ženy nemluvné než příliš mluvné.

„Ctihodnosti, chci podat žádost o rozvod, protože moje žena se mnou už půl roku odmítá komunikovat,“ prohlásí před soudem pan Kubát.

„Rozmyslel jste si to dobře, pane navrhovateli?“ zavrtí nechápavě hlavou soudce. „Takovou ženu už jen tak neseženete.“ (Žen.)

Vyhrožuje žena v obchodním domě manželovi: „Jestli mi nekoupíš tuhle halenku, tak s tebou nebudu týden mluvit!“

„A můžu ti věřit?“ (Žen.)

Otec kontroluje žákovskou knížku své dcery a narazí v ní na poznámku: „Vaše dcera je hrozně upovídána!“ Zakroučí nad tím nevěřičně hlavou a připiše: „To neznáte její matku!“ (Žen.)

„Musíme si okamžitě koupit los. Můj vnitřní hlas mi napovídá, že –“

„Proboha! Ty máš ještě i vnitřní hlas?“ (Žen.)

Muži si v anekdotách stěžují především na to, že ženu, která mluví, nelze zastavit.

„Tati, je pravda, že Edison vymyslel první mluvící přístroj?“

„Ne tak docela. První vymyslel pánbůh, ale ten Edisonův byl první, který se dal vypnout.“
(Žen.)

„Víš, co jsem včera udělal? Nahrál jsem si jednu z promluv své ženy na magnetofon.“

„Proč?“

„Je to skutečně nádherný pocit, když ji můžeš kdykoli přerušit.“ (Žen.)

Ženy podle stereotypu v anekdotách mužům do všeho mluví, poučují je, a navíc vždy musejí mít poslední slovo.

Proč bůh stvořil ženu jako poslední?

Aby mu do všeho nekecala. (Žen.)

Stěžuje si pan Marek, že mu žena v horách ochraptěla.

„Copak, mrzlo tam?“ ptá se soustrastně sousedka.

„Ne, ne. Jako vždycky chtěla mít poslední slovo, ale ona tam byla ozvěna.“ (Žen.)

5.2.3 Pomlouvačnost

Také v anekdotách se jako špatná vlastnost žen objevuje **pomlouvačnost**. Podle anekdot se všechny ženy vzájemně pomlouvají a je to pro ně jakýsi zvláštní druh vzájemného kontaktu a udržování přátelství.

„Ty, Kamilo, poslouchej, Hanka mi řekla, žes jí řekla, co jsem ti říkala, abys jí neříkala.“

„To je ale drbna! Já jsem jí říkala, aby ti neříkala, že jsem jí to řekla!“

„Co už naděláš? Ale neříkej jí, že jsem ti řekla, že mi to ona řekla!“ (An.)

Manželka se vrací nezvykle rychle z pravidelné schůzky s přítelkyněmi.

„Co se stalo, že jsi tady tak brzy?“ diví se manžel.

„Ani se neptej! Dnes jsme se sešly všechny, tak nebylo koho pomlouvat...“ (An.)

S pomlouvačností žen souvisí také jejich **nediskrétnost** – podle anekdot nejsou schopny udržet tajemství.

Brání se paní v zaměstnání:

„Ne, milá kolegyně, opravdu jsem to nikomu neřekla! Vždyť já jsem ani nevěděla, že to je tajemství!“ (An.)

„Co myslíš, jak dlouho asi dokáže žena udržet tajemství?“

„Dokud někoho nepotká.“ (An.)

Navíc si prý ženy často pomluvy samy vymýšlejí a často o druhých šíří **lži**.

„Nedovedeš si představit, jaké o mně sousedka rozšiřuje lži,“ stěžuje si Alena své přítelkyni.

„Tak to buď ráda,“ uklidňuje ji přítelkyně, „představ si, že by o tobě mluvila všude pravdu...“ (An.)

Povídají si dvě přítelkyně:

„Řekni mi podrobněji tu historku o Blaženě.“

„Už nemůžu zacházet do větších podrobností. Stejně jsem ti už řekla víc, než jsem sama slyšela!“ (An.)

5.2.4 Nešetrnost

Jak již bylo řečeno, ženy podle anekdot utrácejí mnoho peněz. Jsou prý náročné a **chtivé majetku**, své muže neustále obírají o peníze a nejsou schopny nic ušetřit.

Jaký je rozdíl mezi vichřicí a ženou?

Žádný. Když přicházejí, jsou jako svěží vánek a vše je jako v ráji. Když odcházejí, berou s sebou domy, auta... (Žen.)

„Dala jsem ti nejlepší léta svého života!“

„A já tobě zas nejlepší stránky své vkladní knížky!“ (Žen.)

„Ženy prý nedovedou udržet tajemství. Taková hloupost!“

„Proč myslíš?“

„Já už jsem víc než pětadvacet let ženatý a žena mi ještě ani jednou neřekla, co dělá s mojí výplatou!“ (Žen.)

Podle anekdot jsou také **vypočítavé** a snaží se vdát se za bohaté muže, aby měly zajištěn blahobyt.

Baví se dvě přítelkyně:

„Beru si zase svého bývalého manžela za muže.“

„To se tak změnil?“

„Podstatně, stal se úspěšným podnikatelem.“ (An.)

Šeptá snoubenec své nastávající: „Drahá, vydělávám padesát tisíc měsíčně. Dokážeš z toho vyžít?“

„Já ano,“ zachichotá se dívka, „ale z čeho budeš žít ty?“ (Žen.)

5.2.5 Další špatné vlastnosti žen

Nejen o blondýnách se v anekdotách říká, že jsou hloupé – **hloupost** se zde často objevuje jako typická vlastnost žen obecně.

Jaký je rozdíl mezi yettim a chytrou ženou?

Yettiho už někdo třikrát viděl. (An.)

Žena je nejinteligentnější tvor na světě... hned po člověku.

Ale její pozice je velmi ohrožená delfínem. (An.)

O tom, že je tento stereotyp v anekdotách o ženách poměrně rozšířen, svědčí i skutečnost, že má sbírka anekdot *Žena základ života* (2005) následující motto: *Muži milují jednoduché věci. Třeba ženy.*

Opakovaně se v anekdotách také setkáváme se stereotypem, že ženy jsou mnohem horší řidičky než muži. Ačkoli prý **neumějí řídit**, snaží se muže při řízení poučovat.

Kolik potřebovala tvá žena, aby se naučila řídit?

Tak tři, čtyři...

Zkoušky, nebo měsíce?

Ne, auta. (An.)

Koukni se na ten vrak auta. To je dílo naší sousedky.

Ona ho řídila?

Ne, radila. (An.)

Podle anekdot jsou některé vlastnosti tak typicky ženské, že pokud je mají muži,

stávají se díky nim vlastně „ženami“. Jako vlastnosti, které stačí k uznání za „ženu“, se v anekdotách vyskytují tyto:

*Lékaři ze světové zdravotnické organizace zveřejnili výsledky analýzy, která zjistila přítomnost ženských hormonů v pivu. Podle této teorie pivo proměňuje muže v ženy, a proto odborníci doporučují mužům pít piva omezit. Ctitelé pěnivého moku mohou jen doufat, že se výzkum mylil, ale vědci si za výsledky stojí a tvrdí, že jsou nezpochybnitelné. Svou teorii dokonce podpořili pokusem, při němž muselo sto mužů vypít šest piv během jedné hodiny. Při následné prohlídce bylo zjištěno, že všichni muži, kteří se experimentu zúčastnili, přibrali na váze. Navíc také začali nadměrně, zbytečně a beze smyslu **mluvit**, stali se **přecitlivělými a přestali rozumně myslet**. Dále se **přeli o malichernosti a odmítali se omluvit**, i když nebyli v právu. A konečně – **nedovedli řídit auto** a nebyli schopni základních sexuálních funkcí. Někteří dokonce museli sedět při močení. (Žen.)*

5.2.6 Věrnost a nevěra

Zajímavý posun v nahlížení na **věrnost** žen zaznamenáme, pokud srovnáme anekdoty s příslovími. Prísloví, která jsme uvedli ve své práci, většinou pocházejí ze starších dob, a jak již bylo řečeno, věrnost je v nich chápána jako velmi důležitá vlastnost. **Nevěra** žen je zde striktně odmítána a nevěrná žena je vždy ženou „špatnou“. Naproti tomu v moderních anekdotách nenese nevěrnost tak vyhraněné rysy špatné vlastnosti a ani věrnost není chápána jako vlastnost vyloženě pozitivní. Rozdíly mezi nimi se stírají, nebo se dokonce zaměňují jim tradičně přisouzené hodnoty.

Baví se dva kamarádi.

„Hele, myslíš, že je lepší mít manželku ošklivou a věrnou, nebo hezkou a koketní?“

„Já nevím, jak ty, ale já si raději dám dort se všemi než šhubánky sám.“ (Žen.)

„Kolikrát se tvá matka vdávala?“

„Já se stydím o tom mluvit.“

„Tak nedělej tajnosti!“

„Jen jednou...“ (An.)

„Viš, že jsem ještě nikdy nepodvedla svého muže?“ zpovídá se jedna žena druhé.

„A to se chlubiš, nebo lituješ?“ (An.)

5.3 Žena v rodinných vztazích

5.3.1 Manželka

Anekdoty o manželkách mívají jednoho společného jmenovatele: manželky podle nich vždy znepríjemňují svým mužům život. Jsou **despotické**, chtějí své muže ovládat, **přikazovat** jim a **rozhodovat** za ně.

„Byl jsi včera v kavárně?“

„Ne, moje žena se rozhodla, že se mi tam nechce.“ (Žen.)

Manželka pobízí svého muže: „Běž konečně koupit ten chleba, říkám ti to už popáté.“

„Ale do takového počasí by ani psa nevyhnal,“ brání se manžel.

„A kdo ti říkal, že máš s sebou brát našeho Azora?“ (Žen.)

„Já tě vážně nechápu,“ říká žena přítelkyni, když vidí, jak se trápí s dětmi. „U nás děti vychovává muž.“

„A co potom děláš ty?“ ptá se utrápená matka.

„Já? Vychovávám muže.“ (An.)

Podle anekdot jsou ženy se svými muži věčně nespokojené, komandují je, vždy

musejí mít poslední slovo a nelze se s nimi na ničem domluvit.

Co mají všechny vdané ženy společného?

Všechny mají ty nejchytřejší děti a nejnemožnějšího manžela. (Žen.)

Jaký je rozdíl mezi ženou a teroristou?

S teroristou lze vyjednávat. (Žen.)

„Ty musíš mít vždycky pravdu,“ povzdychne si pan Jeřábek.

„Samozřejmě, nemůžeme ji mít přece oba,“ souhlasí jeho paní. (Žen.)

Jak naučit slepici štěkat?

Vezměte si ji. (Žen.)

Muži v anekdotách jsou v manželství nešťastní a jsou rádi, když se mohou manželky zbavit.

Nápis na náhrobním kameni: „Tady leží moje žena, a já odpočívám doma v pokoji.“ (Žen.)

„S manželkou bych šel až na konec světa,“ svěřuje se jeden soused druhému.

„Neříkejte, vždyť se pořád jenom hádáte?“

„Právě proto. Tam bych do ní jen tak lehce strčil.“ (Žen.)

Pozitivní stereotyp manželky v anekdotách prakticky nenajdeme.

5.3.2 Tchyně

Velmi negativní stereotyp je v anekdotách (stejně jako v příslovích) spojen také s **tchyní**. Nejčastěji je zde tematizován vztah zeteř a tchyně. Kromě manželství není v anekdotách žádný z rodinných vztahů tematizován tak často a tak negativně.

Z okna v desátém patře visí žena a nějaký muž ji bije po prstech.

Kolemjdoucí křičí: „Člověče, co to děláte, vždyť spadne!“

„To je moje tchyně.“

„Ta se drží, potvora.“ (An.)

„Pivo, tchyně, uzené, nejlepší jsou studené,“ říká Karel v hospodě před známými.

„Jenom kdybys nedělal machra,“ odporuje mu Jiří. „Včera jsem tě viděl, jak neseš své tchyni do nemocnice kytici...“

„To nebylo pro tchyni, ale pro doktorku, aby ji tam nechala co nejdéle...“ (An.)

Vysvětluje vedoucí pohřební služby mladému muži:

„Vážený pane, věřím vám, že vaše zesnulá tchyně milovala Smetanovu hudbu, ale árie Proč bychom se netěšili by se k obřadu přece jen jaksi nehodila...“ (An.)

Tchyně prý zeteř stále peskuje a je vždy na straně manželky, se kterou se proti zeti často spojí.

Co to je: Přes den to štěká a v noci plave?

Tchynina zubní protéza. (An.)

V ordinaci:

„Vy jste ale zřízený! To vás přepadli?“

„Ano, pane doktore, kvůli penězům.“

„A poznal byste je?“

„Kdo by nepoznal vlastní ženu a tchyni?!“ (An.)

S tchyní se v anekdotách spojují výrazně negativní pojmenování a přirovnání. Vystupuje zde jako *ropucha* či *ježibaba* a je ještě horší než *nemoc*.

Co to je: Stará ropucha a kolem ní třicet malých žabiček.

Tchyně při věšení záclon. (An.)

Josef se vrátí z hospody domů. V předsíni uvidí tchyni s metlou v ruce a hned se jí s nadějí v hlase ptá:

„Už odlétáte?“ (An.)

Potkají se dva muži a jeden povídá: „Co je s vaší tchyní? Není nemocná?“

„Jak by mohla být nemocná, když ji nemohou vystát ani viry nebo bakterie!“ (An.)

5.4 Shrnutí

Jak již bylo řečeno, v anekdotách převládají především **negativní vlastnosti žen**. V předchozích kapitolách jsme rozebírali jako typickou vlastnost spojovanou se ženami krásu. Ta je tematizována také v anekdotách, ovšem zde se objevuje především jako přehnaná touha po kráse – **marnivost**. Ženy podle anekdot neustále nakupují oblečení a zkrášlovací prostředky či drží různé diety. S marnivostí souvisí v anekdotách **strach žen ze stárnutí** a ztráty krásy, společenským tabu je věk ženy. S krásnými ženami je spojen stereotyp, že jsou **hloupé** a **nic neumějí** (srov. vtipy o blondýnách).

Mužům podle anekdot vadí zejména přílišná **upovídanost** žen. S ní souvisí také jejich **nediskrétnost** – ženy nejsou schopny udržet tajemství, a také rády **pomlouvají**. Je zde pro ně typická také přílišná **touha po majetku** a **vypočítavost**. Mnoho anekdot vypráví o ženách jako o **špatných řidičkách**.

Zvláštní posun jsme zaznamenali (ve srovnání s lidovými písněmi a příslovími) v anekdotách, co se týče **věrnosti** žen. Proměňuje se tu tradiční chápání věrnosti a nevěry,

věrnost již není vnímána jako jednoznačně pozitivní vlastnost a nevěrnost jako negativní.

Negativní stereotypy jsou v anekdotách spojeny s manželkou a tchyní. Typická **manželka** podle anekdot **muži znepříjemňuje život**. Je **despotická**, chce o všem **rozhodovat** a **přikazuje** manželovi, co má udělat. Je stále s něčím **nespokojená**, manžela často **kritizuje** a musí mít vždy poslední slovo. Kromě toho je **nešetrná** a má mí na manželovi finanční prostředky. Pozitivní vlastnosti manželky v anekdotách tematizovány nebývají.

Velké množství anekdot vypráví o **tchyních**, s kterými je zde svázán výhradně negativní stereotyp. Tematizuje se tu především vztah zetě a tchyně, který je vždy konfliktní. Tchyně zde má v podstatě stejné negativní vlastnosti jako manželka.

synonymických slovníků, lidových písní, přísloví, frazémů a anekdot jsme se pokusili zmapovat jazykový obraz ženy v češtině. Teoreticky i metodologicky jsme vycházeli z principů kognitivní lingvistiky a etnolingvistiky, konkrétně z přístupu, jakým jsou tyto disciplíny rozvíjeny polskými lublinskými lingvisty.

Ve svém výzkumu jsme se zaměřili především na stereotyp spojený se ženou v jeho různých polohách. Zkoumali jsme jednak typické vlastnosti žen obecně, jednak typické vlastnosti přisuzované ženám v různých obdobích života (dívce, staré ženě), v příbuzenských vztazích (matce, tchyni, nevlastní matce) či ve vztahu k muži (manželce).

Typické vlastnosti žen

Typickou vlastností žen je **krása** spolu s **půvabem**, **sličností** či **pěkností** (ČSVS, ženy: *krásné, sličné, pěkné pohlaví; Krása je nejlepším věnem žen*, Bitt.; PSJČ, ženskost: *podstatná vlastnost někoho nebo něčeho ženského, zvl. jemnost, nežnost, půvab*). Atributem krásy jsou zejména **oči** (*Chodili chuapci k nám, že černé oči mám*, Sušil), dále vlasy, rty, menší štíhlá postava a „ženské tvary“. Krása je spojena zejména s mladostí a dívčím věkem, ve starším věku žena krásu ztrácí (*Máš, děvečko, krásu, / skové jo do času, / jak jo pozbodeš, / mět jí nebodeš*, Sušil), ženy se stárnutí a **ztráty krásy** obávají, věk ženy představuje ve společnosti určité tabu (*Povídá madam svému společníkovi: „Zkuste uhádnout, kolik mám roků?“ „Skutečně nevím, madam, ale*

v každém případě nevypadáte na tolik!“, An.). S krásnými ženami je spojen stereotyp, že jsou **hloupé** a **nic neumějí** (*Chytří muži jsou zřídka krásní, krásné ženy jsou zřídka chytré*, Bitt.; viz též vtipy o blondýnách). S krásou souvisí také **marnivost** žen (*Manžel budí v noci ženu: „Rychle vstávej, hoří!“ „A co myslíš,“ odvětlí ještě napůl spící žena, „jaké si mám obléct šaty? Ty kytičkované, nebo s proužky?“*, Žen.).

Dalšími vlastnostmi spojovanými se ženami jsou **upovídánost** (*Ženské dílo a ženská řeč nemá nikdy konce*, Bitt.; *Ptá se večer v posteli manžel: „Mám natáhnout budík, nebo budeš mluvit až do rána?“*, Žen.) a **hádavost** (*Kdo nemá, s kým by se vadil, pojmi sobě ženu*, Bitt.; *Šafránu nepřetřeš a ženy nepřepřeš*, Kr.). S přílišným mluvením souvisí také **pomlouvačnost** žen (*A přišel by un, můj Bože, / pro zle lidi němože. (...) // Pro ty baby klebetne, / pro děvčatka ščebotne*, Sušil). Pro ženy je navíc typická také **zvědavost** a **nediskrétnost** – nejsou schopny udržet žádné tajemství (*Žena smlčí každé tajemství, o němž neví*, Kr.). Tyto negativní vlastnosti jsou spojeny s řečí a bývají vyjadřovány metonymií

ženského jazyka (*Kdyby všechny ženské byly bez jazyku, bylo by na světě málo křiku*, Bitt.; *Plaché zvíře okrotne: ale ženského jazyka zkrotiti nemůž*, Kr.).

S ženami se dále spojuje **emocionalita** (*Slzy jsou zbraní ženy*, Bitt.; SSJČ, ženský: *u žen obvyklý, ženám vlastní, zejm. mající vynikající, kladné vlastnosti žen*:

ž. cit, ž. soucit, ž. instinkt). S ní souvisí **náladovost**, tedy časté a nečekané změny nálady (*Z ženského pláče smích*, Bitt.; *Ranní déšť a ženský pláč brzo přejde*, Bitt.).

Za typické negativní vlastnosti žen se považují **touha po majetku**, **vypočítavost** a **vychytralost** (*Ženskou chtivost těžko nasytiti*, Bitt.; *Baví se dvě přítelkyně: „Beru si zase svého bývalého manžela za muže.“ „To se tak změnil?“ „Podstatně, stal se úspěšným podnikatelem.“*, An.; *Žena muže ošidí, by oči měl co říci*, Bitt).

Pro ženy je také charakteristická silná **touha provdat se** (*Lepší špatně vdaná, než dobře svobodná*, Bitt.; *Nemám milého, nemám, / ale si ho hledám, / najít si ho nemožu, / potěš mě Pán Bůh sám*, Sušil).

Opozice „muž – žena“

Pojmy *muž* a *žena* spolu tvoří systém vzájemně provázaných opozic. Významnými opozicemi v rámci základní opozice „muž – žena“ jsou „**aktivita – pasivita**“, „**síla – slabost**“ a „**statečnost – nestatečnost**“, od nichž jsou odvozeny opozice jako „energičnost – neenergičnost“, „brát / dostávat – dávat“, „statnost – útlost“, „pevnost – měkkost“, „hrubost – něžnost“, „drsnost – jemnost“, „nebojácnost – bázlivost“ / „odvážnost – zbabělost“.

Především opozice „aktivita – pasivita“ se velmi výrazně promítá do jazykového obrazu muže a ženy. S muži se například spojují vlastnosti jako **rozhodnost** (SSJČ, mužský: *mající vynikající vlastnosti muže, zvl. statečnost, rozhodnost apod.*), **podnikavost**, **odhodlanost** (SSJČ, ženskost: *Máme též ženy podnikavé, odhodlané, srdnaté, zůstávají přece vždy v mezích ženskosti*. Durd.) a **nepoddajnost** (PSJČ, mužství: *vynikající vlastnosti muže, zvl. odvážnost, nebojácnost, nepoddajnost*), kdežto se ženami zase **mírnost**, **obětavost** (SSJČ, ženský: *u žen obvyklý, ženám vlastní, zejm. mající vynikající, kladné vlastnosti žen: ž-á mírnost, ž-á obětavost*) a **oddanost** (PSJČ, ženství: *K ženě vábí všechno to snivé, měkké, oddané, co vkládáme do pojmu „ženství“*. Kar.).

Stereotyp spojený s mužem a ženou se dnes proměňuje. Dříve byla **obě pohlaví více diferencována** než v současnosti, především podle vzhledu, způsobu oblékání a také

vykonávané práce (*Dlouhé vlasy, krátký rozum*, Bitt.; SČFI: *dívat se / ohlížet se za každou sukni*; SČFI: *vymřít po přeslici; vymřít po meči*).

Manželka

Jedním z významů slova *žena* je *manželka* (PSJČ, *žena: manželka*). Typická manželka je **podřízena muži** (*Žena jest vězeň muže svého* (stč. *právní regule*), Kr.) a měla by respektovat jeho vůdčí roli. Často ji však nerespektuje, chce o všem sama **rozhodovat** a proto je od svého muže trestána (*Která slepice nenese a káče a žena na svého muže kváče, která pak slepice kokrhá a žena se na svého muže potrhá – té slepici sluší upéci a ženě dáti kyjem po pleci*, Kr.).

S manželkou je spojena také negativní poloha stereotypu, podle níž je stále s něčím **nespokojená**, svého manžela **kritizuje** a často mu znepríjemňuje život (*Jak naučit slepici štěkat? Vezměte si ji.*, Žen.; *Nápis na náhrobním kameni: „Tady leží moje žena, a já odpočívám doma v pokoji.“*, Žen.).

Její rolí je především **péče o děti a o domácnost**, kde má nezastupitelnou úlohu, vytváří rodinné zázemí a chrání její soukromí (*Nestojí dům na zemi, ale na ženě*, Bitt.; *Ženská zástěra vše přikryje*, Bitt.).

„Dobrá“ manželka musí být **šetrná** (*Dobrá hospodyně dům střeže, a nešetrná ho v rukávě roznese*, Kr.), **pracovitá** (*Špatná hospodyně bývá, kterou slunce pod peřinou vidá*, Bitt.) a také **věrná** (*Věrnost a ne bohatstvo při ženě si žádej*, Bitt.), tradiční pohled na nevěrnost jako na negativní vlastnost se ale dnes proměňuje (*Baví se dva kamarádi. „Hele, myslíš, že je lepší mít manželku ošklivou a věrnou, nebo hezkou a koketní?“ „Já nevím, jak ty, ale já si raději dám dort se všemi než šhubánky sám.“*, Žen.).

V manželství se mění mužův pohled na **krásu** ženy, s manželkou se již nespojuje **krása** jako výhradně pozitivní vlastnost (*Krásná žena zbytečná starost*, Bitt.).

Vstup do **manželství** se chápe jako významný mezník v životě a nezvratné rozhodnutí (*Ženění, života změnění*, Bitt.; *Kvapné ženění, dlouhé želení*, Bitt.). Manželé jsou pojímáni jako jedna bytost (*Muž a žena jedna duše*, Bitt.).

Manželé by měli být blízkého věku a z podobných majetkových poměrů, jinak v manželství hrozí problémy (*Kdo se ženíš, hledej sobě roveň*, Bitt.; *Starému muži mladá žena, smrt hotova*, Kr.).

Dívka, panna

Typickými vlastnostmi mladé dívky jsou **krása, plachost, stud, nevinnost a zdrženlivost** (*Co to máš, děvečko, / co to máš za krásu? / Dyž na tě pohlednu, / celé se zatřasu*, Sušil; *Kerá je dívka poctivá, / zdaleka chlapcům vyhýbá. / A když jim vyhnout nemůže, / začervená se jak růže*, Sušil; *Bylina bez květu, panna bez studu řídko přichází k jakému užitku*, Kr.). Typická mladá **dívka** podléhá **vůli rodičů**, zejména matky (*Synečku, zlá rada, / maměnka kázala, / dyž ty přindeš pod okénko, / abych tě zahнала*, Sušil; *Strom neštěpovaný, děvče nekáraný za nic nestojí*, Bitt.).

Atributem pevně spojeným s dívkou je **panenství**. Ztráta panenství znamená opuštění dívčího věku a dospění v ženu (SSJČ, žena: *osoba ženského pohlaví, která je provdána nebo prožila pohlavní styk; op. panna*). Panenství je konceptualizováno jako něco velmi **cenného** (*Bo u panny cnota jako kula zlata, / třa ji nad dyamant šanovač*, Sušil). Jeho ztráta by měla být spojena se vstupem do manželství, předčasná ztráta panenství je hodnocena negativně (ČSVS, ztratit panenství: přen. *zahodit věneček*, ob. *zapomenout se*, expr. *zahodit se, nezachovat se*, přen. *klopýtnout*, dial. *přespat se*), zejména, pokud se dívka stane svobodnou matkou (ČSVS, je svobodná matka: ob. *zapomněla se, zkazila se, zapletla se, dopustila se, zahodila se (s kým), udělala si ostudu, klopejtila, padla do hanby, pošlapala si čest...*).

Pro dívku je typická **touha vdát se**, partnera by si měla najít, dokud je mladá (*Už sa fašaň krátí, / už sa nenavrátí, / staré dívky lajú, / že sa nevydajú*, Sušil; *Děvče do dvanácti češ, do šestnácti střez, po šestnácti děkuj tomu, kdo vyvede dceru z domu*, Čel.).

Svatba je konceptualizována jako mezník v životě ženy, v němž se stýkají některé důležité opozice týkající se života ženy, jako je „**panenskost – ženskost**“, „**svoboda – ztráta svobody**“, „**mladost – stáří**“, „**radost – starost**“, „**krása – ztráta krásy**“ (*Ach, na rybníčku kopa sena, / včil byla panna, už je žena*, Sušil; *Dyž rybu vyloví, / ráda by do vody, / jak sa dívča vydá, / ráda by svobody*, Sušil; *Růže jsem já, růže, / dokud nemám muže; / až dostanu muže, / opadne mi růže*, Dunovský).

Matka

S matkou je svázán pozitivní stereotyp. Jsou s ní spojeny **láska** (SSJČ, mateřský: *m-é srdce; m-á láska*), **vlídnost** (*Matčiny ruce, i když bijí, měkky*, Čel.; *Matčina náruč je nejhebcí a*

nejměkčí polštář, Bitt.), **ochrana** (SSJČ, matka: *příznivkyně, ochránkyně, dobroditelka*), **důvěra, blízkost** (PSJČ, matka: *o něčem důležitém, milovaném, blízkém, k čemu má člověk důvěrný n. tělesný vztah; m. země; m. příroda*), **starostlivost, pečlivost** (SSJČ: *starat se o někoho jako matka = pečlivě; ČSVS, matka: osoba pečlivá, pečující, starající se*), **obětavost** (*Dítě špiní a dere, matka šije a pere, Čel.*). Typická matka také **vychovává** (SSJČ, mateřský: *sát do sebe něco s m-m mlékem*, přen. kniž. od dětství být k tomu veden, vychováván; *Děkuju, vam, mamičko, / děkuju vam stara, / co ste vy mne chovaly, / dy sem byla mala*, Sušil), má **autoritu**, její slovo má velkou váhu (*Kulka se chybí, ale nechybí se matčino slovo*, Kr.; *Otcova kletba vysušuje a matčina z kořene vyvracuje*, Bitt.) a je **moudrá** (PSJČ, matka: *žena někoho n. něco moudře řídící*).

Mateřství je se ženou velmi silně spjato, spojení s rozením a kojením dítěte nalezneme nejen v etymologii slova *matka*, ale i slov *žena* a *dívka*. Pojmenování *matka* se také přeneslo na starší ženy či manželky (PSJČ, matka: fam. a expr. (*zejm. v oslovení*) *starší žena vůbec, zvl. venkovská; manželka*).

Silné pouto se utváří mezi **matkou a dcerou**. Dcera se své matce podobá (*Jaká matka, taková Katka, Čel.; Bera dceru hled' na matku (jaká jest)*, Kr.). Matka je dceři autoritou, kterou dcera musí uposlechnout (*A můj milý šohajínku, má maměnka kázala, dyž ty přindeš pod okénko, abych tebe zahrnala*, Sušil), a také rádkyní (*Mamičko má milá, mám-li mu ho [víneček] dáti, / nebo si ho nechat' / děle prokvétati?*, Sušil).

Macecha; tchyně

S macechou a tchyní je spojen velmi negativní stereotyp (*V lese medvěd v domě macecha*, Kr.; *Každá tchyně velká svině*, Bitt.). Jejich typické vlastnosti jsou opozitní k typickým vlastnostem matky. S opozicemi „matka – macecha“ a „matka – tchyně“ jsou svázány opozice „**vlastní – cizí**“ a „**laskavost – nevraživost**“.

Typická macecha se chová k nevlastním dětem nepřejícně, neposkytuje jim lásku, ochranu a péči jako matka vlastní (*Něnit' mi to mama, / a je to macocha. / Dy mi chleba kraje, / to mi ho nepřaje*, Sušil).

Nepřátelsky a cize se chová také typická tchyně, a to jak ke snáše, tak k zeti, s nimiž mívá konfliktní vztah (*Každá švekruse zlá na nevěstu*, Kr.; *A já sem sa báua / tej tvojej mateře, / dyž ona má jazyk / ze samej ocele.*, Sušil; *Potkají se dva muži a jeden povídá: „Co je s vaší tchyní? Není nemocná?“ „Jak by mohla být nemocná, když ji nemohou vystát ani*

viry nebo bakterie!“ , An.).

Stará žena, baba/bába

Se starou ženou je spojen negativní stereotyp. Typickými vlastnostmi baby/báby jsou **ošklivost, nepříjemnost, zlost, klevetivost, vrtošivost a pověřčivost** (SSJČ, bába: hanl. *stará, ošklivá, nepříjemná, zlá, klevetivá žena*; PSJČ, babský: pejor. *babám vlastní; babské huby, jazyky, klepy, pověry, řeči, rozumy, vrtochy*), dále **nesnášenlivost a svárlivost** (ČSVS: *baba (princ)metálová, jedovatá, jeduplná*) a také **zbabělost, bázlivost** (SSJČ, hanl. *baba, řidč. bába: zbabělý, bázlivý člověk; zbabělec, slaboch; I baba za zdí smělejší, Kr.*; PSJČ: *babí srdce; babská duše*). Celkově jsou tedy s bábou/ babou spojeny špatné vlastnosti a negativní pojmenování (*Kam ďábel nemůže, tam babu pošle, Bitt.*; ČSVS, *stará žena: pejor. babizna, rachotina, vulg. škatule, rašple, rachejtle, fuksie, ochechule, bréca*).

Ani starší ženy neopouští **touha vdát se**, ovšem jako nevěsty jsou nežádoucí (*A co mně dáš, to mně dáš, / Pane Bože věčný, / ja, edem mně nedávej / starej baby s dětmi, Sušil; Kde děvčat nemají, i báby se vdávají, Bitt.*).

Se stářím ženy je spojena **ztráta krásy** (ČSVS, pejor. *baba: stará, ošklivá žena*).

Stereotyp spojený se ženou je tedy velmi komplexní, složený z mnoha částí a v každé části se akcentují jiné vlastnosti, jak pozitivní, tak negativní. Je třeba zdůraznit, že se dnes tento stereotyp spolu s postavením ženy ve společnosti proměňuje. Těchto proměn jsme se dotkli zejména při popisu jazykového obrazu ženy v českých anekdotách. Pro vytvoření kognitivní definice slova/pojmu *žena* by bylo nutné zahrnout do výzkumu více ryze současného jazykového materiálu, aby bylo možno doplnit, jak se dnes stereotyp mění. Náš výzkum však postihuje onen základ obrazu ženy uloženého v jazyce, z něž vychází vše ostatní a bez nějž by nebylo možné jakékoli proměny stereotypu popsat.

7 Literatura

7.1 Odborná literatura

- BARTMIŃSKI, J.: „Čím se zabývá etnolingvistika“. In: *Slovo a smysl*, 2008a, č. 8, v tisku.
- BARTMIŃSKI, J.: „Některé sporné problémy etnolingvistiky“. In: *Slovo a smysl*, 2008b, č. 8, v tisku.
- BARTMIŃSKI, J.: „O ‚Słowniku stereotypów i symboli ludowych‘“. In: Bartmiński, J.: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Lublin: UMCS, 1996, s. 9–34.
- BARTMIŃSKI, J., PANASIUK, J.: „Stereotypy językowe“. In: Bartmiński, J. (ed.): *Wpółczesny język polski*. Lublin: UMCS, 2001, s. 371–395.
- BARTMIŃSKI, J.: „Styl potoczny“. In: Bartmiński, J. (ed.): *Wpółczesny język polski*. Lublin: UMCS, 2001b, s. 115–134.
- BOURDIEU, P.: *Nadvláda mužů*, Praha: Karolinum, 2000.
- ČAPEK, K.: „Předmluva“. In: Kraus, K.: *Česká přísloví*. Praha: Aventinum, 1931, s. 7–12.
- EISNER, P.: *Čeština poklepem a poslechem*. Praha: Pražské nakladatelství Jiřího Poláčka a nakladatelství B. Just, 1996.
- Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002.
- FROLEC, V.: *Prostá krása*. Vyšehrad: Praha, 1984.
- KRAWCZYK-TYRPA, A.: „Atrybuty mężczyzn i kobiet utrwalone w polszczyźnie“. In: *W zwierciadle języka i kultury*. Eds. J. Adamowski, S. Niebrzegowska. Lublin: UMCS, 1999, s. 427–433.
- LAKOFF, G., JOHNSON, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.
- LAKOFF, G.: *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006.
- NAVRÁTILOVÁ, A.: *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyšehrad: Praha, 2004.
- NĚMEC, I.: „Odras předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce“. In: *Slovo a slovesnost*, 55, 1994, č. 4, s. 263–269.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S.: „Opozycja“. In: *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*. Lublin: UMCS, 2007, s. 308–323.
- RENZETTI, C. M., CURRAN, D. J.: *Ženy, muži a společnost*. Karolinum: Praha, 2003.
- SALZMANN, Z.: *Jazyk, kultura a společnost: úvod do lingvistické antropologie*. Praha:

ÚEF AV ČR, 1997.

SMETANA, R., VÁCLAVEK, B.: „Doslov“. In: Sušil, F.: *Moravské národní písně*. Praha: Argo a Mladá fronta, 1998, s. 74–762.

STORCHOVÁ, B.: „Žena v Erbenově kytici“. In: *Česká literatura*, 50, 2002, č. 1, s. 31–53.

ŠLÉDROVÁ, J.: „Stereotypy v českých anekdotách“. In: *Čeština doma a ve světě*, 11, 2003, č. 1 a 2, s. 73–76.

ŠLÉDROVÁ, J.: „Stereotypy v rodinných a příbuzenských vztazích“. In: *Čeština doma a ve světě*, 11, 2003, č. 1 a 2, s. 64–69.

TOLSTAJA, S. M.: „Postuláty moskevské etnolingvistiky“. In: *Slovo a smysl*, 2008, č. 8, v tisku.

VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

VAŇKOVÁ, I.: „Inspirace z Lublinu“. In: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova – Filozofická fakulta, 2007, s. 9–12.

7.2 Slovníky a prameny

Anekdoty o ženách. Vizovice: Forsáž, 2000.

BITTNEROVÁ, D., SCHINDLER, F.: *Česká přísloví: soudobý stav konce 20. století*. Praha: Karolinum, 2003.

ČELAKOVSKÝ, F. L.: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha: LIKA KLUB, 2000.

ČERVENKA, M., BLAHOSLAV, J.: *Česká přísloví*. Praha: Odeon, 1970.

DOBROVSKÝ, J.: *Českých přísloví sbírka*. Praha: Nakladatelství českoslov. akademie věd, 1963.

DUNOVSKÝ, J.: *Žena v písni lidu slovanského*. Praha: J. Otto, 1883.

HALLER, J.: *Český slovník věcný a synonymický II*. Praha: SPN, 1974.

HOLUB, J., KOPEČNÝ, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: SPN, 1952.

KRAUS, K.: *Česká přísloví*. Praha: Aventinum, 1931.

- MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: NLN, 1997.
- Příruční slovník jazyka českého*. Praha: SPN, 1935–1957.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha: Academia, 1988.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. A – P*. Praha: Academia, 1994.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. R – Ž*. Praha: Academia, 1994.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2006.
- Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia, 1989.
- SUŠIL, F.: *Moravské národní písně*. Praha: Argo a Mladá fronta, 1998.
- Žena základ života, 300 nejlepších anekdot o ženách*. Praha: Plot, 2005.

Práce zkoumá jazykový obraz ženy v češtině a zaměřuje se především na popis stereotypu spojeného se ženou. Teoreticky a metodologicky vychází z principů kognitivní lingvistiky a etnolingvistiky.

Výzkumným jazykovým materiálem jsou slovníkové definice obsažené v českých výkladových, etymologických a synonymických slovnících, lidové písně, přísloví, frazémy a anekdoty.

Stereotyp spojený se ženou je zkoumán v jeho různých polohách. Rozebírají se jak typické vlastnosti žen obecně, tak typické vlastnosti přisuzované ženám v různých obdobích života (dívce, staré ženě), v příbuzenských vztazích (matce, tchyni, nevlastní matce) či ve vztahu k muži (manželce).

This thesis aims at the analysis of the image of woman in the Czech linguistic picture of the world. A special attention is paid to the issue of linguistic stereotypes connected to women. The theoretical and methodological framework for the analysis is provided by the principles of cognitive linguistics and ethnolinguistics.

The linguistic material the thesis works with consists of dictionary definitions from the Czech explanatory, etymological and synonymical dictionaries, as well as folk songs, proverbs, phrasemes and anecdotes.

Stereotypes connected to women are analysed in several different dimensions throughout the text. The thesis deals both with the typical characteristics of women in general and with those ascribed to them in various periods of life (young girl, old woman); those

based on family relations (mother, mother-in-law, step-mother) as well as those determined by the relation with men (wife).

10 Klíčová slova

žena, matka, tchyně, macecha, manželka, dívka, bába, muž, kognitivní lingvistika, etnolingvistika, jazykový obraz světa, stereotyp, opozice

[1] Proto také respektujeme v naší práci úzus zapisování opozice „mužský – ženský“, „muž – žena“ a neuvádíme na prvním místě pojmy *ženský*, *žena*, ačkoli je předmětem našeho výzkumu jazykový obraz ženy.

[2] O průběhu svatebního obřadu a o jeho velkém významu v životě ženy se dovídáme především z jednoho typu lidových písní – z tzv. písní svatebních: „Na písně milostné navazují (...) písně svatební, které souvisí těsně se svatebními obřady a zvyky a sledují jejich chod: odvádění nevěsty od rodičů, cestu do kostela, hody, čepení, odvážení perin a šatů, děkování hostů, loučení s rodiči a družkami, odjezd od rodičů a příjezd do nového domova. K nim se pak druží obecné písně o manželství, radost ze svazku zdařilého i žal ze života zlomeného a manželství nepodařeného, ze sňatku se starým mužem nebo vdovcem“ (Václavek, Smetana, 1998, s. 751).

[3] O tom, že tato silná vazba není specifická jen pro kontext lidové písně, píše B. Storchová ve studii *Žena v Erbenově Kytici*. Popisuje zde jednak psychologické aspekty tohoto typu vztahu, jednak podrobně rozebírá vztah matky a dcery v Erbenových baladách, které jsou sice básněmi umělými, ale jsou inspirovány lidovou poezií. Storchová zde upozorňuje především na bytostnou propojenost matky a dcery v Kytici a také na dceřino opakování osudu matky. Důležitou roli v Erbenových baladách ve vztahu matky a dcery hraje podle Storchové motiv viny. Ta se zde prostřednictvím žen neustále přelévá do dalších generací a jejich odpovědnost za jakákoli provinění tedy sahá mnohem dále než jen k horizontu jejich vlastního života (srov. Storchová, 2002, s. 50).

[4] O důležitosti a pozitivě ženské krásy svědčí také to, že je i pro muže přirovnání k ženě z hlediska vzhledu pozitivní – srov. v SČFI přirovnání *být hezký jako panna = mít hezkou, jemnou tvář, obv. útlou postavu; chlapec/mládenec (štíhlý/urostlý) jako panna = mít pěknou, krásně formovanou, pružnou postavu (a obvykle i tvář)*.

[5] O negativním stereotypu macechy a tchyně píše J. Bartmiński a J. Panasiuk v studii *Stereotypy językowe*. Tento negativní stereotyp je podle nich mezinárodní a dominuje v něm „cizost“ a „nepřátelství“. Uvádějí zde jako příklad rčení *chovat se k někomu macešsky*, což znamená „chovat se zle, nespravedlivě“ či přísloví *teściowa jest zimną matka* (tchyně je chladná matka) (Bartmiński – Panasiuk, 2001, s. 392).